

॥ श्रीशः शरणम् ॥

मधुरवाणी

संस्कृतमासपत्रिका

प्रधान सम्पादकः

पं. गलगलीरामाचार्यः

संस्कृतसाहित्यरत्नम्

सम्पादकः

पं. बुर्लीश्रीनिवासाचार्यः

संस्कृतसाहित्य-

स देवः श्रिये ॥१॥

सहसम्पादकः

पं. गलगलीपद्मनाभः

सं. च भीषणतमः पिशाचमहोत्सवः

रक्तवीरागारे जन्हुकन्या पावनतीरोपान्ते कञ्कत्तानगरे
घटित मनन्वितंभीषणतममन्यायं गह्वणीयं हत्याकाण्डं

न वा सचेतसो वदनात्स्वयमेव न निस्सरेद् "हाहा" कारः,
मानवाभिघेयस्य नयनाभ्या मविरतं न प्रवहेदश्रधारा । कस्य वा

अनुक्रमणिका

क्रमाङ्कः	विषयाः	लेखकाः	पृष्ठः
१	मङ्गलम्	श्रीमत्पूज्याः कूर्माचार्याः	१
२	सम्पादकालोकः	प्रधानसम्पादकाः	१
३	पाकिस्थानीया योजना	"	५
४	सती सखीदेवी	श्री. ल. आठलेकरः	९
५	सुगभश्लोकरसाः	पं. ए. वी. गोपालाचार्यः	
		ॐडव्होकेट त्रिचनापल्ली	१८
६	बाणभट्टस्य कवित्वम्	देशपाण्डे चन्द्रकान्तः	२६
७	काव्यावलोकनम्	वाल्मीकिश्रीसत्यसंधर्मा	२९
८	शुकसन्देशचातुरी	गोवर्धनाचार्यः एम्. ए. बी. टी.	३४
९	गीताविहारः	हुवळीमीमाचार्यः	३७
१०	कृषिकामधेनुस्तवनम्	"	३८
११	भारतीयवीरांगनायाः साहसम्	नाथः	३९
		पं. नंजुण्डाराध्यः	४२
		सौ सुलोचनादेवी	५१
		प्रा. ग. वें. जोशी मुंबई भा. वि. भुवनम्	६१
		शिन्नेशिवरामशास्त्रिणः	६५
		रवीन्द्रनाथस्य अनुवादको वनमाली	७०
			७२
			७६
			८०

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, न

१६६६

॥ श्रीशः शरणम् ॥

सुधानिष्यन्दिन्या मधुमधुरालापकलया
खलावज्ञामूर्च्छाभरमपहरन्ती सुरगिरः ।
मनोज्ञालङ्कारा रसिकजनचेतांसि सहसा
वशीकुर्वाण्यं भुवि मधुरवाणी विजयते ॥

११ वर्षे]

१८६८ शकस्य

[७-८ सङ्ख्यके

राधाधरमधुस्यन्दमिलिन्दाय मधुद्विषे ।

कृष्णापटकुविन्दाय गोविन्दाय नमोऽस्तु नः ॥

यत्पुच्छत्फुरदप्रकेलिचलनात् प्रक्षुब्धवारानिधेः
ऊर्ध्वं प्रोच्छलदच्छकृत्सन्सलिले सा सङ्गता स्वर्धनी ।
गङ्गासागरसङ्गमस्थलमतो जातो हि तारापथः
कीलालालयकेलिलोलशकुलीकायः स देवः श्रिये ॥१॥

संपादकालोकः

कलकत्तानगरे मुम्बापुर्या च भीषणतमः पिशाचमहोत्सवः

अतीतमासे क्रांतिकारकवीरागारे जन्हुकन्या पावनतीरोपान्ते कलकत्तानगरे
मुम्बापुरे च सङ्घटनया घटितं मनन्वितंभीषणतममन्याय्यं गर्हणीयं हत्याकाण्डं
वृत्तपत्रेष्वनुवाच्य कस्य वा सचेतसो वदनात्स्वयमेव न निस्सरेद् "हाहा" कारः,
कस्य वा मानवाभिधेयस्य नयनाभ्या मविरतं न प्रवहेदश्रधारा । कस्य वा

(२)

स्वाभिमानीनो मनसि न समुन्मिषेवेषः न सञ्जायते वा सन्तापः । यां कर्तुं पिशाचः अपि जुगुप्सन्ते , राक्षसा अपि उद्विजन्ते हन्त तां हत्यां वङ्गराजधान्यां कलकत्तानगरीं सन्निहितेऽपि मन्त्रिमण्डले समासनेऽपि आङ्ग्लप्रतिनिधौ ' गव्हर्नर ' पदवाच्ये छाटाधिपे सदा सज्जेष्वपि सहस्राधिकेषु सैनिकेषु दिवाऽपि मानवा एव कुर्वन्तीति कियल्लाञ्छनं ब्रिटिशराज्यस्य, कियत्पदापात्रता मन्त्रिमण्डलस्य, कियन्निरुपयुक्तता सैन्यस्य कियान्वा अधःपातः मानवतायाः । घोरतमायां हत्यायां प्रचलितायां समुद्भूतो गगनभेदी हाहेत्यार्तस्वरो न श्रवणपथमुपयातो छाटाधिपस्य मन्त्रिमण्डलस्य चेत्यहो निर्धृणताया श्रमा सीमा, अहो कर्तव्यभ्रष्टतायाः परा काष्टा, अहो बुद्धिपूर्वकमसमर्थनीयोदासीनता । अस्मिन् दुरन्ते हत्याकाण्डे कियन्यपि मन्दिराणि दग्धानि कितन्तोऽप्यापणा भस्मसाकृताः । कियन्तोऽपि देवालया जातवेदस्याहुतीकृताः । कियन्तोऽपि साध्वीमणयो बलात्कारेण दूषिताः । कियन्तोऽपि शिशवोः हिंसिताः । कियत्योऽपि नर-नार्यो यमसदनं प्रेषिताः । च्छुरिकया उदराणि पाटितानि, असिनाच्छिन्नानि शिरांसि, अग्निगुटिकाभिर्विदीर्णानि हृदयानि अन्यशस्त्रैश्च कर्तितानि पाणिपादादीनि निष्करुणैः क्रूरतमैः । न केवलमेतावता तृप्त स्ते नीचाः । मानुषशवान्शकटेष्वारोप्य सहर्षघोषं वीथीषु प्राचारयन् । रथ्यासु प्रासादाट्टालिकेभ्यः प्राक्षिपन्वेगेन तनीयसः किशोरान् । केचनशिशवे द्वारतोरणेषु कीलैरुत्कीर्णाः । मार्गप्रवाहिता रक्तनदी । बन्धुसमक्षं विवस्त्रीकृता निर्लज्जमुपभुज्य ता निहत्य तासां स्तनानिकृत्य माला ग्रंथितानरराक्षसैरित्यहो निष्करुणताया निस्सीमता, अहो नि लज्जताया मर्यादाशून्यता, अहो नीचताया निरवधिता ।

तदेतत्सर्वा यवनैर्हिन्दुषु कृतामसह्यतमां रोमाञ्चकारिणीमदृष्टाश्रुतपूर्वां दुष्कृतिमन्वीक्ष्य उद्विजते सन्तप्यते विह्वलीभवति च यथा चेतः तथा हिन्दूनां प्रतीकाराक्षमतां बलहीनतामनाक्रमणशीलतामसङ्घटनस्वभावतां चालोक्य-दुःखाकरोति । यदि हिन्दवः प्रतीकारक्षमाः स्युः, बलसम्पन्नाः स्युः, अक्रमणप्रणयिनः सङ्घटिताश्च अभविष्यंस्तर्हि न कदाऽपि ईदृशीं दुस्सह्यतमां दशामन्वभविष्यन् । अधुनाऽपिवा सपथेव जागृत्य निर्दिष्टगुणानात्मसात्कुर्यु-

(३)

स्तर्हि केऽपि न केवलं न बाध्येरन् च रैरपि तु हिन्दूनां नामापि गृहीतुं
बिभ्युरितरे ।

सर्वानर्थमूलं हिन्दुषु असङ्घटनेमेव । जाते च सङ्घटने प्रतीकारक्षमता-
बलसम्पन्नता आक्रमणशक्तिश्चेत्यादयो गुणाः स्वयमेव वृणते हिन्दून् । यवनेषु-
संघटनामूलं हिन्दुषु असंघटनामूलं च विचारणीयमापतितमिदानीम् । यवनेषु
सङ्घटनामूलं धर्माभिमानः, धार्मिकप्रयाभिमानः धार्मिकपूर्वजाभिमानश्च ।
न कदाऽपि ते सहन्ते धर्मविडम्बनां स्वकीयकृतां वा । न वा क्षमन्ते
धार्मिकग्रन्थावमानम् । नापि तितिक्षन्ते गुरुजननिन्दाम् । प्रसङ्गे समापतिते
धर्मकृते परान्निहृत्य स्वप्राणानपि त्यक्तुं सन्नह्यन्ति ते । धर्मनामकं सूत्रमेव एकत्र
बध्नाति भिन्नचेतस्त्वानपि मानवान् । उक्तधर्माभिमान एव संघटनां बलवृद्धिं
प्रतिकारपाटवमाक्रमणोन्मुखतां च जनयति जनेषु । यवनेषु एतस्य गुणसमवा-
यस्य निदानम् धर्मश्रद्धैव । सा अन्धा भवतु अनन्धा वा । परं तेषां संघ-
टनामूलं सैवेति न कस्यापि विप्रतिपत्तिरत्र । परं हिन्दुषु नास्ति धर्माभिमानः,
नापि धार्मिकग्रन्थेष्वदरः, न वा महर्षिषु बहुमानबुद्धिः । इयदेव न किन्तु
धर्मविद्वेषः, धार्मिकग्रन्थेषु तिरस्कारः मुनिष्वमान्यताबुद्धिः । सुशिक्षितमन्याः
पाश्चात्यविद्यापदवीधरा अपि कुर्वन्ति धर्मविडम्बनम्, अवहेल्यन्ति धार्मिकग्र-
न्थान्, अधिक्षिपन्ति च प्राचीनान्महात्मनः । पैगम्बरस्य अपकर्षमल्पमीपि
कुराणस्य तिरस्करणम् इस्लामधर्मस्य अणुमपि अवमानं स्वयं न कुर्वन्ति
परकृतं न सहन्ते न वा क्षमन्ते । परं हिन्दूनामन्यैव रीतिः । कोऽपि पदवी-
धरो नाटके सर्वगुणसंपन्नं श्रीरामम् अहल्याजारमाकलयति । धर्मसूत्रमपि
यज्ञोपवीतं च्छेत्तुमुपदिशति नाटके । कोऽपि प्रणिपादयति साध्वीशिरोमणी-
नाम्—सीता—द्रौपदीप्रमुखानामपातित्रयम् । केऽपि गीतामपहसन्ति । अपरेऽ-
वगणयन्ति वेदान् तिरस्कुर्वन्ति स्मृतीः, अवजानन्ति पुराणानि । तुच्छानाक-
यन्तिमुनीन् । न केवलं सामान्या एव एवं कुर्वन्ति, किन्तु
आत्मानं जगद्गुह्यारकं मन्यमाना नेतृपदवाच्या अपि ।
यदि ईदृशैः नेतृभिरपि धर्मविडम्बना विधीयते तर्हि इतरेषां पामराणां
का कथा । एवं धर्मे अश्रद्धायां विवृद्धायां कुतो संघटनाशा कुतस्तमां सामर्थ्य-
संभावना, कुतस्तमां प्रतीकाराक्रमणकांक्षा । एवं धर्ममार्गभ्रष्टानां हिन्दूनां

(४)

परकीयेभ्यो विपत्तिरपरिहार्यैव । यावद् हिन्दूनां धर्मे श्रद्धा नोदेति यावद्वा-
भिकप्रत्येषु न जायेत महीयानादरः यावत् मुनिगुरुषु न समुत्पद्येत महत्त्वबुद्धिः
तावन्नैव शक्यसंभावनं संघटनं तन्मूलको विपत्तिरिहारः । अतो जीवनापेक्षिभिरवि-
पन्नस्थितिमाकांक्षमाणैर्हिन्दुभिरादौ धर्मश्रद्धैव संपादनीया । सन्माननीयाः
ग्रन्थाः, आदरणीया गुरवो मुनयः । एतदन्तरा न कोऽप्युपायोऽन्यो हिन्दूनां
समुद्धार इति मन्यामहे वयम् ।

अस्मिन्नेवाङ्केऽन्यत्र प्रकटितायाः ' पाकिस्थानीययोजनाया अनुवाच-
नेन स्थूलदृशोऽपि सहजतयैव जानीयुर्यद् भारतवासिनां यवनानां मनोभावना
कीदृशी, उद्देशाः कीदृशाः, साधनानि च कीदृशानि, साधनमार्गाश्च कीदृशा
इति । तेषां चेष्टया एतदपि निश्चेतुं शक्यते—उद्दिष्टसिद्धये ते किंवा कुर्यु-
रिति । तस्योदनस्य सिक्थं कलकत्ताहत्याकांडः । सिक्थेनैव परीक्षितं
भवत्यन्नम् । तदिदानीं पुरोऽपि वा जागरूकैरप्रमत्तैर्नयनेषु निक्षिप्ततैर्लेर्मवित-
व्यमवश्यं हिन्दुभिः सततमात्मरक्षणाय । प्रतिष्ठादिकामुकैरन्तःकलहज्जर्जरितै-
र्भाविकल्पनाविधुरैः पूर्वभूपादैः कृणप्रमादस्य दुरन्तपरिणामोऽनुभूयते
हिन्दुभिरधुना । यदि पूर्वनृणां यवनेभ्यो भारतदेशे नादास्यन्नकाशं तर्हि
नेदृशीं दुरवस्थामन्वभविष्यन् हिन्दवः । न केवलं परदेशान् नाक्रमन्त
किन्तु विधर्मायेभ्यो विदेशीयेभ्योऽस्मिन् देशे यथेच्छं चेष्टितुमन्वभोदन्त
कपटानभिज्ञाः सरलप्रकृतयोहिन्दुभूपतयः । तच्छाभमधिगतवन्तो विदेशीयाः
चञ्चुप्रवेशे मुसलप्रवेशः ' इति न्यायेन समग्रमेव व्याप्नुवन् भारतं शनैः ।
न केवलं पावनां भारतावनीमेव नादूर्षेयन्नपि तु पुनरुत्थानसाधनं धर्मभावनां
संस्कृतिं धीरवृत्तिमपि । तेनैवेदानीं हिन्दुस्थानेऽपि हिन्दवो न प्रभवन्ति ।
' प्रमादमेकः कुरुते भुञ्जते बहवः फलम् । ' तदस्तु गतं शोच्यम् । इदानीं
वयं यथा हिन्दवः सुरक्षिताः स्याम प्रभवो भवेम दैन्योऽज्ञाना निर्मोकाः
सम्मान्यजीविताश्च भूयास्म यथा च भाविनी सन्तनिर्नास्मान् दूषयेत् अस्म-
न्नाम्ना शिलां स्फोटयेत् तथा प्रयतितव्यं हिन्दुभिः । तादृशप्रयतने सर्वतः
संघटनमावश्यकम् संघटने च आत्यान्तिकी दृढा धर्मभावना आवश्यकीति यवना
एवात्र निदर्शनं । तदितः परं पाश्चात्यसंस्कृतिदूषितबुद्धिं परित्यज्य सर्वरीत्या
श्रेयस्साधनीभूतां धर्मभावनामेवोद्दीपयितुं प्रथमं प्रयत्नो विधेय इति
साग्रहमभ्यर्थयामहे ।

(५)

“ पाकिस्थानीया योजना ”

विदितमेव विश्वेषां वृत्तपत्रवाचिनाम् यदिदानीं पावनायामार्यावनायां भारतावनाविह भवनागशायिभवनाषमर्दिनः सवनादिकर्मलवनाय दीक्षिताः यवनाः पवनातिवेगेन भुवनातिभीषणां कृतिं कुर्वन्ति पाकिस्थाननिमित्तेनेति । अमी किल पाकिस्थानापदेशेन समग्रमेव हिन्दुस्थानं यवनस्थानं विधातुमीदृन्ते प्रयतन्ते च । अहो दुस्साहसममीषाम्, अहो कृतघ्नतां, अहो ! अव्यापार-प्रियता, अहो, स्वशौर्येन्मादिता, अहो ! आर्यविक्रमानादरता, अहो ! अनात्म-ज्ञता, अहो स्वार्थान्धता च; यदेते विदेशादागस्य हिन्दूनामुपेक्षया वृद्धास्तेषामेव धनान्नपुष्टा हन्त ! तेभ्यो विद्रुह्य, तानुत्साद्य तेषामेवानादिकालतो जन्मसिद्धं स्थानं बलादाहृत्य निजास्थानं कर्तुमभिलषन्ति समुद्युज्यन्ते च । तेषां ‘पाकि-स्थानीययोजना’ नामकपुस्तिकायां समालोकितायां तेषां दुरुद्देशः कियद्ब्रह्म-णीयाः कियत्त्रेषकारिणश्च सन्तीति सहजतथैवावगम्यन्ते इति तत्पुस्तिकागता-न्काश्चनांशनेव समुद्धृत्य स्थापयामःपुरतो वाचकानामवगाहनाय ।

“ खिलाफत-पाकिस्तान-स्कीम् ” इतिनामकं पुस्तकमिदं लाहोरनगरे (पंजाब) लायनप्रेसमुद्रालये मुद्रितं ‘मुस्लिम-स्टूडेंट्सफेडरेशन’ नाम्न्या संस्थया प्रकाशितं केवञ्च गवनैरेव आणकाष्टकमूल्येन लभ्यते उर्दूलिप्याम् उर्दू-भाषात्मकम् । तस्यायं किञ्चिदव्यविपर्यस्तः सारांशः ।

“ अस्माकं द्रवीयान्विश्वासोऽयम्—यद् मुसलमानधर्मे प्रवेशमन्तरा कोऽपि पूर्णोन्नतो भवितुं नार्हति । वा कुत्रीनः सः । मुसलमानधर्मेयैः सहे-तरजनतुलनायां क्रियमाणायां मुसलमानाः मनुष्यशब्देन इतरे पशुपदेन व्यव-हार्याः स्युः । इतरधर्मीयो मानवो बहुसंस्कृतेऽपि सुधारणाशिखरगतोऽपि

(६)

मुसलमानताप्राप्तिपर्यन्तं न कदापि पूर्णमनुष्यतामधिगच्छति, न वा कुलीनतां यथा वानरो नरताम् ।

“ इतरो जनः केषुचिद्विषयेषु उन्नतस्थानगतोऽपि तावता श्रेष्ठ इति न शक्यते वक्तुम् । उच्चभित्तिनिषण्णः कपिर्नाहि मनुष्यादुच्चस्थानको भूयात् । हस्ती मानवादतिबलवानपि न तस्मादुत्तमः स्यात् । अत एव मुसलमानेषु निकृष्टान्निकृष्टतरो नरोऽपि ‘वर्धा—लंडन’योर्वर्तमानाभ्यां (महात्मागान्धी—सम्राट्—बादशहा) अन्यधर्मीयाम्यामुत्कृष्ट एव । यद्यपि मुसलमानेषु अस्तु नाम अन्न—धनाधिकारादिना न्यूनता, परम् इतरेषु मुसलमानधर्मविश्वासन्यूनतैव महती वर्तते । सैव खलु करोति प्राणिनं मानवताभ्रष्टम् ।

‘ मुसलमान—तदितरयोरन्यतरोत्तरतानिर्णये न ग्रभवति वरिष्ठविधिसमितिः, न वा वर्तुलपरिषत्, किन्तु तादृशं निर्णयं पुरा ‘ फातिपत ’ नाम्नी विस्तृता रणभूमिरदात् । पुनरप्यावश्यकतायां सैव देयात् । ’

“ यथा मनुष्यजीवनाय पशु—वनस्पतीनामर्पणं समुचितं तथा मुसलमानलभार्थं इतरधर्मीयानामर्पणं नितान्तं न्याय्यं योग्यं च । यद्यपि वृथा पशूनां हिंसा न समुचिता, तथापि मनुष्य—पशुहितविषये यदा परस्परस्पर्धा समुत्पद्यते, तदा मानवानां हितार्थं पशुबलिदानमुचितमेव । अननैव न्यायेन यद्यपि निसर्गतो न हिंस्या इतरे । तथापि मुसलमान—तदितरयोर्मिथो हितविषये स्पर्धायाम् इतरबलिदानमपरिहार्यं क्रमप्राप्तमेव । कुक्कुटगलकर्तनमनुचितमेव तथापि यदा मानवः क्षुधार्तः स्यात् अथवा तद्भक्षणरुचिर्भवेत्तदा गानवार्यं कुक्कुटच्छेदनमावश्यकमेव ।

“ सोऽयं विचारो येषामसम्भ्यतमः क्रूरतमश्च यद्भासते तच्च तेषां मनसि पाश्चात्याध्ययनकुसंस्कारपरिणाम एव । मनुष्यो यच्छाकमश्नाति तर्कि शाके बला-

(७)

स्कारकृतमन्याग्न्यम् । किन्तु वस्तुतः शाके चैकविधा कृपैव । यतः शाकभक्षणं तस्य हीनतमानां परमाणूनां मानवशरीरे उच्चपरमाप्वात्मना परिणामावकाशदानेन महोपकारमेव तनोति मानवः शाकेषु । अतस्तैरवश्यं कृतज्ञैर्भाव्यं मानुषेषु । तथा अजा अपि स्वमांसभक्षकस्य नरस्योपकारमेव मन्यन्ताम् । यतस्तेषां मांसस्ततोऽप्युत्तमनुष्यदेहे परिणमते । एवं मुसलमानहितार्थं तदितरधर्मीयबल्लिदाने तेषां तनु-मनो-बल्लानि सार्थकानि भवेयुः । तेनोन्नतावस्थां गतैस्तैः मुसलमानानामुपकारः एव स्मर्तव्यः । उच्चजातौ विलय एव नीचजातीनामुन्नतिः । पल्लवकश्चमलजलबिन्दोर्नद्यां वा सागरे वा विलये आनन्द एव मन्तव्यस्तेन' ।

“ एतेन न कोऽपि जानीयाद् यद् मुसलमाना इतरेषां बल्लिदानेन स्वयं स्वैरं प्रमोदन्त इति । यदा इस्लामधर्मार्थं युद्धप्रसङ्गः परापतेत् तदा मुसलमाना अपि आनन्देन कुर्वन्त्यात्मनो बल्लिदानमपि । तेन वीरगतिप्राप्तिं मन्यन्ते ते ” ।

‘ वयं मुसलमानानां हितप्रसङ्गे अन्येषां हिताहितं नैव गणयामः किञ्चिदपि । अधुना अयमेक एव विचारः परिस्फुरति चक्षुषोः पुरतः— मुसलमानानामुत्कर्षः कथं स्यादिति । तदुत्कर्षार्थं यथावश्यकं स्यात्तर्हि इतरधर्मीयाणां शक्तिः समूलमुच्छेदं नीयेति ” ।

“ मानवो वरीयानपि यदि वृककुले प्रविशेत् तर्हि ते वृकास्तं खादयुरेव । एवं हिन्दुस्थाने यदि मुसलमाना बहुसङ्ख्येषु हिन्दुषु विलीनाः (समरसाः) स्युस्तर्हि नश्येयुरेवावश्यम् । अतो मुसलमानानामुन्नत्यै पाकिस्तानीया योजना निर्धारिताऽस्माभिः ” ।

“ वयं न भिक्षामहे कमपि किमपि वा । वयं सर्वे मुसलमाना जगतोऽस्य संरक्षकाः स्मः । ईश्वरः पृथिव्या अधिकारिण इति न्ययङ्मुक्तास्मान् ।

(८)

अस्माकमधिकारभूमिर्नाम त्रिकोणाकृतिःसुवर्णभूमिः (हिन्दुस्थान) वर्षाणां शतकद्वयात्पूर्वमस्यां भूमौ अधिकारमर्यादा मुसलमानानामेवासीत् । अस्मिन् देशे स. १८६० पर्यन्तमस्माकं विधिनियमानां (कायदा) अधिराज्यमभूत् । सांप्रतं देशस्यास्य यो वा भागः सुखसमाधानेन विद्रोहि (हिन्दु) लोक-हस्तादस्मत्करगतः स्यादित्येतमेव विचारं कुर्मो वयम् ” ।

“ आत्मनो धर्मरक्षणार्थं सर्वस्वत्यागेन धर्मयुद्धकरणं प्रत्येकमुसलमानस्य कर्तव्यमस्ति । अस्माकं सर्वशक्तिर्मुसलमानधर्मरक्षणार्थं विद्रोहि (काफिर) जनैर्युद्धार्थमेवोपयुज्येत ” ।

“ यदा नः खिलाफत-पाकिस्तानार्थं हिन्दुस्थाने एकः समग्रः प्रदेशो लभ्येत, तदा तस्मिन् स्थिरं पादं निधाय ततो वयं संपूर्णे भरतखण्डे पूर्वमिव अधिकारस्थापनाय योजनामुपक्रमिष्यामः ” ।

“ हिंसा न विधेया ” इत्युद्देशेन (अर्थाद् महात्मनः) अस्माकं मुसलमानजातौ नितान्तमनिष्टपरिणामः संजातः । तदुपदेशप्रचारेणास्माकं वीरवृत्तिरुद्धामतैव नष्टा । सा वीरवृत्तिरस्माभिः पुनरासाधेन तर्हि अस्मद्विरुद्धां कामपि योजनां कर्तुमितीरेषामशक्या स्यात् ।

“ हिन्दुस्थाने मुसलमानेषु भेदोत्पादनं काग्रेससंस्था महात्मपदवाच्या व्यक्तिश्च कुर्वते । अस्माकं खिलाफत-पाकिस्तानान्दोलनं विनाश्य सर्व-मुसलमानान् हिन्दुस्थाने एकराष्ट्रीयतामध्ये निलीनान् विधातुं सन्ततप्रयत्नः प्रचाल्यतेऽन्यैः इति ।

(९)

सती लक्ष्मीदेवी

निबन्धकः—विद्यार्थी श्री. ल. आठलेकरः । (इचलकरंजी)

दर्शितेन्द्रायुधा रम्या चन्द्रापीड—मनोहरा ।

नमो—लक्ष्मांरिव स्वच्छा बाण—वाणी विराजते ॥१॥

न खल्विदं पार्श्वमं विपश्चिदपश्चिमानां, अनवद्य—विद्या—विद्युद्बोतित—
प्रज्ञानां, कर-तलाऽमलकीकृताऽखिल-भारतीयेतिहासानां, शरणीकृत-गीर्वाण-
वाणी-चरणानाम्, सद्दयानाम्, वाचकानाम् ।

यत् न किल व्यतीतो महान् कालः धारातीर्थ-त्यक्त-जीवितायाः,
अदर्शन-सरणिगतायाः, भारत-भू-तिलकायमानायाः शूर-वीराप्रेसरायाः,
“ झांशी ” राज्य—साम्राज्याः, समरलक्ष्याः श्री. लक्ष्याः । नाद्याऽपि तस्याः
प्रत्युषसमयसंस्मरणीयं, जगदनुकरणीयं, वीरवरैकरमणीयं, विस्मरण-सरणिमधि-
रोहाते सचेतसां रोमाञ्चप्रपञ्चकारिपवित्रं चरित्रम् । प्रत्युत नित्यशः स्मर्यमाणं
त्रिदिवौकसामपि विस्मयावहं जनयति सहर्ष-प्रकर्षं धैर्यप्रकर्षं वर्षायसामपि ।
अङ्कुरयति च कामं कामपि स्वभाव-भीरूणामपि चित्त-वृत्तौ वीर-वृत्तिम् ।
समुत्सादयति किमप्यभिनवं चैतन्यं सचेतसां चेतसि । जागरयति खलु नित्यं
समुज्ज्वलां धार्मिकीं मनीषां विश्वेषाम् । समुत्तजयति हि क्षणेक्षणे मानसम् ।

अयि । वाचक विचक्षणाः ! क्षणमितो निक्षिप्यतां चक्षुः । तस्या एव
देव-भूयं गताया अपि अवशिष्ट-यशश्शरीराभाः, अबलाया अपि विजिताऽरि-
बलायाः, वीरवृत्ति-निदर्शनायमानायाः, प्रस्तूयतेऽद्य निरवधं चरित्रम् ।

सकल-वसुमतीतल-लललामायमानेऽस्मिन् जनिताखिल-लोहकर्षप्रकर्षे
भारतवर्षे अस्ति स्वस्तिमान् वसुधान्य-समेधित-वसुधः, “ बुन्देलखण्ड ” नाम

(१०)

प्रदेशः । वर्तते किल तत्र सकल-लोकसु-प्रथितरामर्णयिकतया “बुन्देल-खण्डं” मण्डनायमाना “ज्ञांशी” स्थमिधाना राजधानी । यामपूर्वा किल पूर्वं दिल्ली-बल्लभ-पाणि-पल्लव-तलात् सम्पादयामास पारितोषकतया “छत्रसाल” मही-पतिः । ततस्तदर्थं सरक्तपातं कलहायमानेषु “अलहाबाद” यवनेषु वर्षायसा छत्रसालेन “पेशवेमहाभाग” भुजविक्रमेण क्रमेण सम्पादिता खलु निरस्त-समस्त-यवनभया ।

अय गच्छति काले सनातनधर्मधूमकेतुषु आम्बाऽधिपतिषु “चञ्चुप्रवेशे मुसलप्रवेश” न्यायेन भारतीयसाम्राज्ये निविशमानेषु सर्वतः किञ्चिद्गुना तत्सत्ता-विषयतां प्राप्तेऽपि अखण्डे बुन्देलखण्डे पुरस्कृतसामोपायाः नेवालकरकुलखला-मायमानाः स्वायत्ती-चक्रुः सर्वात्मना केवलं “ज्ञांशी” राजधानीम् ।

ततो गच्छता कालेन नेवालकर-वंश-सुर्दास-स्थूल-मुक्ताफलयमानः भीमसेन इव धर्ममार्गाऽनुवर्त्ती, नारायण इव कृतलक्ष्मीपरिग्रहः, श्रीशङ्कर इव आर्याधिष्ठितः, श्रीकृष्ण इव सङ्कीर्तित-वसुदेवः, ऐरावत इव दानोदकक्लिन्नमहा-करः, शालग्राममतिरपि अङ्गीकृतमातङ्गसङ्गः “गङ्गाधरो” नाम नामावशेषिनाऽशेषद्विषद्वन्दः समभूद्वपतिः ।

यस्य हि अशेषदोषनिवारणदक्षे वारणसाक्षेत्रे निवसतां, विमलशील-शालिनाम्, सुप्रथित “ताम्रे”-कुल-लब्ध-जनुषां विदुषां “मयूर-पन्ता”ऽख्यानां कन्या सुधन्याऽखिललोकमान्याऽप्यसामान्या, अनन्यसामान्यं केवलं साम्राज्यश्रियैव सापत्नभावमनुभवन्ती अभूदभूतपूर्वाऽन्वयितनामधेया, लक्ष्मी-नामधेया, प्राणायमाना पाणिगृहीती अभिमन्योरिव उत्तरा मानोत्तरा ।

या च प्रश्रयाश्रयाऽवनता सती अतीव निस्सीमप्रेम्णा सप्रणयया धिया साकूतया च न्हिया भर्तुर्भावज्ञा भगवती सीतेव दाशरथेः जहार खलु मानसं क्षणेक्षणे गङ्गाधरमहाभागस्य ।

एवमतिक्रान्ते सति कतिपये काले महदुत्सवभरेण शचीव पुरन्दरेण

(११)

पत्या समं अनितरसुखमान् ताँस्तान् प्राव्यतमान् राज्यभोगान् यथाभिषां
उपभुञ्जती सती लक्ष्मीदेवी भक्त-जन-कामकल्प-लतायाः भगवत्याः कुल-
देवतायाः कमलाख्यायाः सान्द्रतमकृपाकटाक्षेण प्रजाजनमनोरथपरिपूर्तिसूचन-
प्रवणं विविधलक्षणं दौहदलक्षणं पुपोष ।

ततः क्रमेण वीतदोहदव्यथा, समुपचीयमानाऽव्यथा सा शुभंयौ समये,
अचिरादेव रुचिरं, विद्येव विनयं, तनयं जनयाम्भूव । ननन्दतुर्नन्दनवदन-
कमलाऽवलोकनेन तौ राजदम्पती सीमाऽतिगम् । प्रावर्तन्त तत्रतत्र सर्वताऽ
मन्दानन्दसन्दोहभरेण प्रजासु सन्ततं महोत्साहाः । समारुरोह सर्वात्मना
प्रमोदमहामहोदधरस्य परां कोटिमखिलं राजकुलम् । ब्रह्मानन्दकल्पः खल्विह-
नन्दनानन्दः विरिञ्चिप्रपञ्चे पञ्चजनानां विशेषतश्च महीक्षिताम् ।

अयं प्रमुदितौ तौ मूप-दम्पती स्वतनयस्य भाविन्यायुष्प्रपञ्चे एवं लीला-
ललनम्, एवं विद्यासु प्रावीण्यम्, एवं कलासु कौशलम्, एवमुपनयनम्, एवं
विवाहललितं, एवं राज्याऽभिषेकसंरम्भः इति रचयामासतुश्चन्द्रबिम्बचुम्बिनं
मनोरथप्रसादं मनोरमम् । परं सर्वङ्गेषा भगवती भवितव्यतातु अन्यादृशी
किञ्च । तेते सर्वे मनोरथा नाम तटप्रपातायमानास्समभवन् अन्ते विधिवशात् ।
समपद्यत विषमा परिणतिः । पराङ्मुखः खलु चतुर्मुखः गुणानां सामान्यविधौ ।

ततोऽल्पीयसाऽनेहसा निसर्गदारुणः, प्रकृतिकृपणः, स्वभावनिष्करुणः,
करालः कालः कवलीचकार तं नृपदम्पती जीवनसर्वस्वयमानं, प्रजाजननयनाऽ
नन्दनिदानं, वासन्तीकुसुमसुकुमारं कुमारम् । न नाम मनागपि दुष्करं
कृतांतस्य सर्वथा । हा ! हन्त ! हन्त ! अस्तंगतो नाम मम भाग्यमानुः ।
त्रुटितः खलु मे आशाबन्धः । परिसमाप्ता हि मे जगति प्रेमवार्त्ता । जीर्णाऽरण्यं
किञ्च संसारोयम् । नास्ति मे जीवनप्रयोजनमीषदपि । अन्धं तमो नाम
जगदिदम् । अपि नाम दुरात्मा कालहृत्कः कवलीकुर्यात् मामपि तर्हि गच्छामि
प्रमोदनिर्भरं तनयसन्निधौ । इति उच्चैस्तरां सकरुणं नन्दनोपकण्ठं सोत्कण्ठं

(१२)

मुक्तकण्ठं रुरोद सती लक्ष्मीदेवी । प्लावयामास भुवस्तलं निर्गलं निर्गलता
नयनसलिलप्रवाहेण । न किल लेभे नितान्तं स्वान्तशान्ततां लेशतोऽपि । पुत्र-
शोको नाम जगतिः मातापित्रोरनोषधप्रशमनो व्याधिः । धन्वन्तरिणाप्यज्ञात-
प्रतीकारोऽयं राजयक्ष्मा । निदानं निधनस्य । प्रसूतिरशेषप्रसूतिजानाम् ।
विशेषणं विशेषणस्य । विभ्रमालयो मनोविभ्रमस्य । संज्ञैवाऽज्ञानस्य । प्रसादः
अप्रसादस्य । गच्छताऽपि कालेन नाययौ विस्मरणसरणिं पुत्रशोकस्तस्याः ।

तत उदियाय श्रामतो गङ्गाधरमहाभागस्य शरीरे कोप्यगदङ्कारः ।
तेनच बहुलपक्षमुधांशोरिव दिनेदिने क्षीणतां भेजे तस्य रुचिरं शरीरमायुष्प्र-
पञ्चेन । पुत्र-शोक-लब्धाऽवसरोऽसौ अगदङ्कारः कथङ्कारमपि नोपशशामाऽ
तिदिव्यैरप्यौषधैः । निश्चिकायासौ अपि प्रतिक्षणं वधेमानयाऽनया रुजैत्र
स्वमरणम् । नाऽद्याऽपि परिसमाप्तमासीत्तस्या लक्ष्मीदेव्या त्रिधेरकाण्डताण्डव-
नृत्यायितम् । तदनन्तरमसौ जग्राह आंगल-भूराऽनुज्ञया नवाऽकारकुलञ्च जनुषं,
पञ्चशरमिव गृहीतवपुषं, पञ्चवर्षदेशीयम्, सानन्दवदभमानन्दाऽभिधानं
सान्द्रानन्दनिर्भरं दत्तकग्रहणाविधानपुरस्सरं कुमारम् । तन्मुखकमलाऽवलेकनेनैव
स्वात्मनः परां कृतकृत्यतां मनुतेस्म गङ्गाधरमहाभागः । विसस्मारच क्षणमिव
व्याधिजन्यं क्लेशम् । जगाम तदनु स दनुजरिपुर्पालितं नाकलोकमिय दिदृक्षाणः
क्षणादिव क्षितिपतिः क्षितितलात् । आसन्नसंस्था भूर्तचरणपरिचरणपरायणा
सतीलक्ष्मीदेवी प्रत्यप्रपुत्रशोका, न शशाक भर्तृशोकविदीर्णहृदया, कथमपि
प्राणान्धारयितुम् । निपपात भूतले तत्क्षणं वज्राहतेत्र लता । पतिरपत्यं वा
जगति लतनानामवलम्बनं नाम । तद्वयमपि गतं साम्प्रतं शोचनीयतां दैववंशात् ।
कृतनवीनवयःप्रवेशामष्टादशवर्षदेशीयाम् कष्टास्पदां कामपि दशान्तरं प्रपन्नां
तां प्रपश्यन्तः पौराः नयननिस्सरद्विर्वाष्पप्रवाहैः स्वशोकं नदीमातृकं व्यदधुः ।

अथ शनैश्शनैर्ग्राहि चेतनया सेयं सती लक्ष्मीदेवी । ततः किल
उन्मिमील लोचने । शोकानलज्वालाऽवलीढकलेवरापि कथंकथंचिन्निवर्तयामास
तत्कालनिर्वर्तनीयास्तास्ता नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः । ततः परं वीतरागा सा

(१३)

अम्भोजं दम्भोजिमिव, दुक्लानि अतिकूलानीव, आहारं संहारमिव, आभरणं मरणमिव, चन्दनं गन्धनमिव, अन्तःपुरं अन्तक-पुरमिव, अष्टापदं कष्टास्पद-मिव, नेपथ्यमपथ्यमिव, मन्यमाना मानधना दत्तक-तर्नय-वदन-कमलाऽवलोकनेन मन्दीभूतमर्तृशोका यथाकथमपि मनश्शान्तिं विदधाना क्रमप्राप्तमनुशशास “झांशी” साम्राज्यम् । सख्यं किल “सूर्योपाये न खलु कमलं पुष्पति स्वामि-मिरुयाम्” इति ।

सत्यप्येवं धिषणायमानधिषणा सा हृदि विदित-राजनया रञ्जयामास प्रजा-निर्विशेषं प्रजाः । जन्मसिद्धं नाम नारीणामशिक्षितमेव पटुत्वं, किं पुनस्तथा उच्चैःसुशिक्षित-प्रज्ञानाम् ।

ततः अचिरादेव “झांशी” नगर-साम्राज्याऽधिपतिं नाकेश-सब्रह्म-चारिणं विजानन्तः स्वायत्तीचक्रुस्तत्साम्राज्यं अस्मत्सर्वस्व-हरण-प्रभवः आंग्ल-प्रभवः । जातवेदसा क्षत-स्पर्श इवाऽभवत् तन्मानोत्तरायास्तस्याः । दिवानिशं जज्वाल खलु तदपमानास्पदं तस्याः सतीलक्ष्मीदेव्याश्चेतसि । तत्प्रतीकार-चिन्ता-निमग्न चित्ता यापयामास कंचित्कालम् ।

युद्धाय बद्ध-श्रद्धाः तदनन्तरं अतिवलसम्पन्नया सेनया समं समागता अबलयाप्यनया केवलं करवालसहायया लीलैव निहत-निखिलबला एव सम्पादिताः किल तेते “नयेखां” प्रभृतयः वीरवराः । सर्वथा अमिति-चित्रायितं खलु तेषां तैस्तैर्गगन-तल-भेदिर्मर्मनोरथैः । न नाम मनागपि पर-परिभवं मर्षयन्ति जातुचिदपि मानधनाः । परितः पराभूताः केवलं छाया-सहायाः तेते “नयेखां” प्रभृतयः पुरुष-कुञ्जरा अपि सुतरां निर्मदाः जराति विसृत्वरां स्वाऽवमानवार्तां कथमपि सोढुमशक्नुवानास्तत्प्रतीकारं प्रचिकीर्षवस्सन्त आंग्ल-प्रभुषु “नियोद्धुकामाऽस्ति साम्प्रतं युष्माभिः “झांशीनगर” सम्राज्ञी सती लक्ष्मीदेवी । वयमपि सम्प्रति तत्रैव युद्धाय निरुद्धाः स्मः” इति साटोपं स-कपटं प्रकटयामासुः । कुतः खलु साभिनिवेशानां कार्याऽकार्य-विचारणा ।

(१४)

अथ तेऽपि विचारयामासुः सुनिपुणं स्व-चेतसि । युयुत्सुर्नूनमस्मामिः सती “ झांशी ” सम्राज्ञी । वस्तुतस्तु लघीयसी मात्रा किलेयम् । परं न खलु उत्तिष्ठमानः परः जातुचिदपि उपेक्ष्यो मवति जगति निस्सारोऽपि मनीषिभिः, किं पुनः स्वभाव-शूरा “ झांशी-सम्राज्ञी ? । सर्वतो दद्वमाने निकेतने सुखशयनं नाम बलवतश्शत्रोरुपेक्षणम् । अरातिं नामाऽवशेषमकृत्वैव सर्वात्मना दुर्लभा खलु साम्राज्ये स्थिरा प्रतिष्ठा । सत्यां किल “ अनीत्वा पङ्कता धूलिमुदकं नावतिष्ठते ” इति भाणितिः । अवमानना नन्विष्यमस्माकं अर्थशास्त्र-विपश्चितां पुरुषर्षभाणां यत् खलु तया “ झांशी ” नगर-सम्राज्ञ्याऽबल्ययाऽपि प्रबलं दीयमानेऽपि सरभसं समराऽन्धाने अस्माभिस्तूष्णीं भवनं नाम । यतोहि चरणक्षितः धूलि-निकरोऽपि सहसैव समारोहति किल मूर्धानम् । मन्यामहे ततो धूलि-निकरादपि नितरां ह्रीनं अपमान-सहिष्णुम् । साम्प्रतमगतेष्वस्मासु समरार्थं सर्वथा साध्वसाक्रान्ताः खल्वेते इति नूनमाकल-येदस्मान् सा “ झांशी-नगर-सम्राज्ञी ” सती लक्ष्मीदेवी । न नाम युक्तरूपं तत् ।

इति विचार्योऽपि उच्चावचं अविचार्य तस्या “ झांशी ” सम्राज्ञ्याः पूर्वतनं विदग्धं चरित्रं, अविगण्य्य स्त्रीयुद्धसम्भवां लज्जाम्, गृहीतदेहा इव दुःस्वभावाः, दुर्दैवप्रेरिता इव महत्या सेनया सतीलक्ष्मीदेवीविषये कलुषित-मनीषाः अतिरुषा परुषाः आंग्ल-पुरुषाः कृतद्वेषाः सन्तः ससेनानिवेशं युद्धाय श्रद्धानिबद्धादराः सन्नद्धास्समाजग्मुः “ बुन्देल खण्डे ” झांशीनगरम् । निसर्गसिद्धः किल लोभाऽत्रिष्ट-धिषामविवेकाऽतिरेकः ।

इत्थं “ झांशीनगरे, ” सम्प्राप्तेऽतिभयङ्करे, सद्भ्रामव्यतिकरे, आत्मनो रक्षणकृते प्रचुरं सैन्यमव्यावश्यकं मन्यमाना तात्या महाभागं महत्या बरूथि-न्या, अत्यादरपुरस्सरं, प्रत्याह्वनं आजुहाव त्वरितमेव सती झांशी-साम्राज्यलक्ष्मीः श्रीलक्ष्मीदेवी ।

(१५)

ततः प्रवृत्ते अमुराणामिव चण्डिकया तथा मूर्तिमत्या इव सङ्ग्राम-
देवतया, सरक्तपातं, ससिंहनादं, देवाऽमुरसमरसोदरं, भारतीय-संग्राम इव
प्रकटित-भीष्मसैनिकम्, श्रीराम-रावण-रणमिव मेघनादविबर्धितवीरोत्साहम्,
निपात्यमान-परशत-वीराग्रेसरम्, निरन्तरायं साम्प्रायिकम् ।

इत्येवं नवदिनानि नवनवानि समररसविलसितानि दर्शयामासुरांग्ल-
सैनिकाः । अथ दशमेऽहि पुनः गगनतलमङ्कुर्वति सति भगवति तिग्म-
मयूरव-मालिनि प्रमाक्रे, समर-सीम्नि समाययौ सजवं सहचतुरङ्गसेनया
तुरङ्गमारूढः तात्यामहाभागः । आसीद्धानेन सार्धं सार्ध-सहस्रमदन्यं सैन्यम् ।
युयुधेसावपि आंग्ल-सैनिकैः साटोपं सलीलं तैस्तैर्नैकप्रभेदैः युद्धप्रकारैः ।
एवं हि शमाभ्यामपि युद्धदक्षाभ्यां पक्षाभ्यां लक्ष्यीक्रियमाणं तदातदांग्लसैन्यं
प्राप्तैर्नैकं समाकुलमिवाऽभूत्कञ्चित्कालम् ।

ततः क्रमेण अविज्ञातसङ्गरपाण्डित्यं बलसम्पन्नमपि विपन्नमिव, सशस्त्र-
मपि विशस्त्रमिव अदभ्रमपि अभ्रमिव महावातेन तेन आंग्लसैन्येन विध्वस्तं
खलु सकलमपि तात्यामहाभागस्थ सैन्यम् । सर्वथैव प्रत्यर्थि सैन्येनाऽत्याजि
महाभागः रणधराणि बिहाय शिथिलीकृत्य युयुत्सां पलायनमेव परं शरणी-
चकार । आंग्लेनानायाकास्तु हीननायकं सहशस्त्रसम्भारं तस्य सैन्यशेषं
स्वीकृत्य द्विगुणितानन्दसन्दोहास्तन्तः “ झांशी ” नगरसाम्राज्यं सर्वतो निरुध्य
निरुच्छ्वासयाश्चक्रुः । निजधनुः पञ्शतं वीरप्रवरान् श्रीलक्ष्मीदेव्याः ।

निशाम्यैवं स्ववर्चसिभ्यां परारिभवाऽनिरिक्तं साक्षात्कालिकेन कर-
कमलाऽकलितकरावतरकरवाला, केवलमेकाकिनी, मूर्तिमतीव विजयलक्ष्मीः,
विग्रहशास्त्रिणीव समरदेवता, एकीमूर्तेव निर्भयता, कलितललितकलेत्रेव
उत्साहवृत्तिः तनुसम्पन्नेव सौदामिनी, शेष-ताम्रलोचना, सवरसमयपथ्यं
नेपथ्यं विधाय कल्पिताऽनल्पकल्पनाकल्पवल्ली भगवती कुञ्जस्वामिनी महालक्ष्मी
प्रणम्य सतीलक्ष्मीदेवी सखीं विजयलक्ष्मीं प्रति प्रेम्णां परिरन्धुकामेव संकल-

(१६)

सैनिकनयनयुगासेचनकायमाना सहृगरावनौ अवततार ।

आविश्चकार सर्वत्र समरे समरकौशल्यं सतीलक्ष्मीदेवी । नगर-द्वार-
स्थापित-शतघ्नीभिरेव शताऽधिकं आंगलवीरवरान् निनाय परमां ग्लानिम् ।
केचिच्च विद्युलतामिव सञ्चरणशीलां तां प्रपश्यन्त एव दश दिशो भेजुः ।
केवलमसिलता-सहायाऽसौ अवलाऽपि सम्भृत-नानाशस्त्रसम्भारान् आंगलपुरुष-
पुङ्गवान् पूर्वपक्षीचकार युद्धान्तरङ्गे सिद्धान्त-सरणिरिव तत्कालम् ।

इत्थं समीक्ष्य समीके अप्रातिहतं निहतं स्वबलं “अवलेयं अल्पीयसैग
काले नूनमस्मद्वलं समग्रमपि समरमूर्धनि नामाऽवशेषतां नयेत्” इति
निश्चप्रचं विजानन्तश्चेतसा आंगलपुरुषाः सर्वात्मना उपजापमेव शरणीकुर्वाणाः
स्ववार्ताहरमुखेन प्रतीपक्षसैनिकप्रमुखेषु “युष्माभिस्सर्वथा पराभूताः सांप्रतं
आंगलसेनानायकाः । नास्ति खलु मनागपि समरोपकरणं तेषां निकटे ।
सहृग्राम-विरतास्तेऽधुना । किं भूयसा श्व एव ते ससैन्यं प्रस्थातुकामास्सन्ति”
इति वृथैव प्रथयामासुः । अपि सख्यं नाम “अग्निं हि विजयायैनः क्षितीशा
विदधाति सोपाधि सन्धि-दूषणानि” इति ।

श्रुत्वाच वृथैव प्रथमानां आंगलपराजयकिंवदन्ती, तत्र नितरां विश्वासिताः
असन्निहितशस्त्रसम्भारा अविश्रान्तं द्वादशरात्रं श्रान्ताः स्वनिशान्ते एव नितान्तं
विश्रान्तिमीयुस्सैनिकाः सतीलक्ष्मीदेव्याः ।

साऽपि सती लक्ष्मीदेवी स्वमीयं शयनमन्दिरमनुप्रविष्टा सिपेवे क्षीरो-
दधिपयःफेनपटलधवलां हंसतुलमयीं शय्याम् । वीतचिन्ता सा सकलश्रम-
हारिण्याञ्चनयुगलप्राहिण्या क्षणादेवच अप्राहि निद्रासख्या ।

ततो व्यतीतो निशीथः समयः । एकान्तप्रशान्ता किल यामिनी ।
नोदियाय पापाऽवलोकनपरिजिह्वर्षुरिव निशाकान्तः । कामं निद्रावशंवदं
जगदखिलम् । विशेषतश्च चिरस्य परिश्रान्तं झांशीनगरसैन्यम् । तमःपटल-
व्याप्तं खलु सकलभुवनतलम् । प्राप्तकालोऽयं ननु स्वकार्यसिद्धेः इति

(१७)

विचार्य मनसा सहसा स्वार्थसाधनैकदक्षाः, आततायिनः, अविवेकिनः समाकलिताऽखिलशस्त्रनिकराः परार्थापहारजागरितारः कौरवा इव स्वीकृत-दुर्योधनव्रताः, रावणसैनिका इव निशाचराः, आंगलपुरुषाः कयाचक्ष्मह-मिकया सूचिभेदे तमसि सरभसं सर्वतः प्रविविशुः सुखसुप्तवीरपुरुषं ज्ञांशी-नगरम् । सर्वतः निर्गलं कृतप्रेवशास्ते आंगलहतकाश्चकिरे किल शार्दूल-विक्रीडितम् । घातयाम्बभूवुर्वत ! निद्रावशंगतानेव सैनिकान् । हा हन्त ! न खलु विचारयामासुरयं “ बालः ” अयं “ वर्षीयानिति । इतोपि चित्रम्, यत् रुग्णानपि निजशत्रुः । इत्यहो आश्चर्यम् ! परां काष्ठां प्राप्ता विवेक-हीनता आंगलानाम् । अथवा न नाम दुरात्मनां विवेकविचारणा । अत्राम्यन्तरे प्राङ्मुह्यत सतीलक्ष्मीदेवी । शुश्रावच सर्वमेनं रोमाञ्चकारिणं सर्वमाविवेक-वृत्तांतम् । तस्थौ क्षणमेकं कार्याकार्यमजानती । परं कुपितापि न जहौ धैर्यम् । सुदुर्ग्रहान्तःकरणा नाम मानिन्यः । अचिरादेव निरस्तसमस्तनिर्वेदा संस्पृश्य च कुलेदेवी, परप्राणहरणप्रवर्णं, निश्चितशस्त्रवृन्दं, करे कुर्वाणा तृणी-कृतप्राणा निर्गम्य समरभूमौ परस्सहस्रमांगल-वीरान् वीतजीवितान् अकार्षीत् ।

अयि ! वाचकवरेण्याः ! क्षणं विचारयन्तु भवन्तस्तत्र ! किय-न्नामेदं शौर्यम् । यत् खलु अतिप्रबलशत्रुभिः परिबेष्टिते नगरे सर्वात्मना-नवधानतया स्थितापीयं सती लक्ष्मीदेवी निहन्यमानेपि स्वसैन्ये एकाकिनी वीतभीः नविगणय्य अगणितमपि शत्रोर्बलं केवलं खड्गवल्लीसहाया आकर्ण्य शात्रवागमनं जगाम रणाङ्गणे । निमज्जयामास च अविवेककृत-प्रायश्चित्तार्थमिव आंगलसैनिकान् अनितरसुलभे धारातीर्थे । अहो पूर्वतन-भारतीय-रमणी-मणीनाम् तेजस्विता । पराक्रमैकशालिता च ।

(१८)

सुभगश्लोकरसाः

ए. वी. गोपालाचार्यः अडव्होकेट त्रिचनापल्ली

सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः ।

प्रच्छायसुलभनिद्राः दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥

‘सुभगसलिलावगाहाः’ । अभिधावृत्त्या व्यञ्जनावृत्त्या चापेक्षितवहर्थ-
समर्पकोऽयं श्लोकः । प्रीष्मसमये उपभोगक्षमा मनोज्ञा अंशाः वाच्यवृत्त्या
समर्प्यन्ते । यस्मिन् क्षेत्रे शकुन्तला अजायत यत्र तस्याः परिणयो निर्वृत्तः ।
यत्रच कान्तेन सह तया द्वित्रा मासाः सुखमतिवाहिताः, तत्काश्यपतपोवनमप्य-
नेन श्लोकेन वर्णितं भवति । अनुमालिनीतीरमाश्रमः । प्रच्छायकुसुमफलवृक्ष-
ण्डमण्डितं काश्यपतपोवनं सुरभिर्शातवनवातसेवितम् । मालिनीतरंगाणां कण-
वाहिना अरविन्दसुरभिणा पवनेन सेव्यते काश्यपाश्रमः श्रमनाशनः । “सुखशीतः
सुगन्धिश्च पुष्परेणुवहोऽनिलः” “विवृद्धविटपैर्वृक्षैः सुखच्छायैः समावृतम् ।
षट्पदावूर्णिततलं लक्ष्म्या परमया युतम्” “मारुतान्दालितास्तत्र द्रुमाः
कुसुमशोभितः । पुष्पवृष्टिं विचित्रां च व्यसृजंस्त पुनःपुनः” इति भारतदृष्टं
कण्वतपोवनवर्णनं ध्रुवमत्र स्मर्यते कविना । तपोदिनान्तो रमणीयः दिनारंभश्च
सलिलावगाहैः सुभगः । दिनमध्यं च प्रच्छायानां तरूणामधः सुलभया निद्रया
सुभगम्, मध्याह्ने नदीतीरवनेषु सुरभिवनवातैरासेव्यत्वमपि सुभगं भवति ।

अस्मिन् नाटके प्रथमांकादारभ्य अंकचतुष्टयं काश्यपाश्रमे भवति ।
सप्तमांकोऽपि सगोत्र काश्यपाश्रमे भवति । तत्रैव नाटकनिर्वहणं दृश्यते ।
पञ्चमषष्ठाङ्कौ हस्तिनापुरे भवतः । तत्रापि षष्ठोङ्कः उद्यानवने भवति ।
‘सुभगश्चित्रकूटोऽयं’ इति सीतारामनिवासभूतः आश्रमो वर्ण्यते भरतमुखेनाऽऽ-
दिकविना । अत्र सुभगपदेन कण्वाश्रमसन्निवेशवर्णनमुपक्रमते कविः । अन्यच्च-

(१९)

स्वारस्यमभिप्रेयते सुभगपदनिर्वेशनेन । हेमन्तवर्णने आदिकविः काव्यमार्गदर्शी
 “च्छायासलिलदुर्भगाः,” “जलान्यनुपभोग्यानिः ‘सुभगो हव्यवाहनः’” इति
 गायति । तद्गानं मनसि निधायानुगानं क्रियते कविनेति सुस्फुटम् । हेमन्ते
 च्छायासलिले दुर्भगं, शीतानुराणां हव्यवाहः सुभगः । ग्रीष्मे च्छायासलिले
 सुभगे, सुभगाः वनवाताः । ग्रीष्मे सुभगसुभगाः सलिलावगाहाः, नदीतीरवन-
 सुगन्धिवाताश्च, सुसुखनिद्राप्रदायितरुच्छायानि च सुभग सुभगानि । “दृश्यते
 हि जाह्नवीद्वदनिमग्नानां सर्वाङ्गशैल्योपलब्धिः ॥ निद्राघसमये च सकलशरीरपरिता-
 पोपलब्धिः” इति श्रीशंकरसूत्रभाष्यम्, । “रम्यान्तरः कमलिनीभरितैः
 सरोमिः” इति श्लोकोऽप्यत्र भाव्यः ।

प्रकृतनाटकवस्तुविषयेऽपि अयं सुभगश्लोकः सुस्लिष्टः । सुभगाः भोग-
 स्रोतोवगाहाः सुभगसलिलावगाहाः । “रमणीयः खलु नवांगनानां मदनविष-
 यावतारः” इतिमालविकाग्निमित्रे । ‘सूते शैशवयौवनव्यतिकरो गात्रेषु ते
 सौरभं भोगस्रोतसि कान्तदेशिककरप्राहेण गाहक्षेमः” इति श्रीगुणरत्नकोशे
 भोगस्रोतसि कान्तदेशिककरप्राहेण लक्ष्म्याः अवगाहनं विचित्रं वर्णितम् ।
 सलिलं भोगरसस्रोतः । दम्पत्योः भोगरसस्रोतोवगाहस्य सौभाग्यं द्योयते
 सुभगपदेन । “धर्माविरुद्धकामोऽस्मि लोकैऽस्मिन् भरतर्षभ इत्यसङ्ग” कान्तो
 भगवानपि वादशार्मिककामेस्वत्त्वमभिमनुते । सुरभिवनवाताः भोगानुकूलाः रति
 श्रान्त्यपक्रान्तिहेतवः । “श्रीमल्लताभवनमोषधयः प्रदीपाः शय्यानवानि हरिचन्द-
 नपल्लवानि । अस्मिन् रतिश्रमनुदश्च सरोजवाताः स्मर्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसु-
 न्दरीभ्यः” । रुचिरपल्लवपुष्पलतागृहैरुपलशजलजैर्जलराशिभिः । नयति
 सन्ततमुत्सुकतामयं धृतिमतीरूपकान्तमपि स्त्रियः” इति भारवेः हिमवद्भिरप्रा-
 न्ततपोवनवर्णनं, “विक्रचकमलगन्धैरन्धयन् भृङ्गमालाः सुरमितमकरन्दं मन्द-
 मावाति वातः । प्रमदमदनमाद्यधौवनोदामरामारमणरमसखेदस्वेदविच्छेददक्षः”
 ‘परिमलरुचिराभिर्न्यक्कृतास्तु प्रभाते युवतिमिरुपभोगाञ्जीरुचः पुष्पमालाः”
 इतिमाधवे प्रभातवर्णनं, “सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः सालनिर्यासगन्धिभिः । पुष्प-

(२०)

रेणूत्करैर्वातैशधूतवनराजिभिः ।” इति दिलीपसुदक्षिणयोः वसिष्ठाश्रमयानमार्गे सुगन्धिवनवातसेव्यमानत्ववर्णनम् । “ उद्यानायातविद्याधरमुथुनरतिश्रान्त्यपक्रान्तिहेतुः निम्पद्वातस्तुषारेः क्षिदशयुवतिनिश्वासविश्वासभूमिः । नीहारत्विदकलङ्कप्रतिवदनपदन्यस्तकारतूरिकोद्यन्नेपात्रीगण्डवालीपरिमलंमिलितः स्पन्दते मन्दवातः ” इति संकल्पसूर्योदये नेपालवर्णनं, “ इमामुप्रातपां वेलां प्रायेण लतावलयवत्सु मालिनीतीरेषु ससखीजना शकुन्तला गमयति, तत्रैव तावत् गच्छामि ” अहो प्रवातसुभगोऽयमुद्देशः । शक्यमरत्रिन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरंगाणाम् । अंगैरनंगतैरविरलमालिगितुं पवनः, ” रग्यन्तरः कमलिनीहरितैः सरोभिः छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयूरवतापः । भूयात्कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाश्च ” इत्यत्रोक्तं चेह भाव्यम् । ‘ शैल्यं हि यत्साप्रकृतिर्जलस्य ’ इति सलिलस्य शैल्यं स्वभावः । ‘ शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे या सुखशीतला । तत्सकाञ्चनववर्णानां सा स्त्री श्यामेति कथ्येत ’ इति युवतेरपि ग्रीष्मे शीतत्वं संभावनीयम् । ‘ समुत्क्षिपन् यः पृथ्वीबीभुतां वरं वरप्रदानस्य चकार शूलिनः । त्रसत्तुषाराद्रिसुनाससंभ्रमस्त्वग्रंशश्लेषमुखेन निष्क्रियम् ’ इतिमाघश्लोकोऽयत्र भाव्यः ॥

‘ पाटलसंसर्गि ’ इत्यत्र पाटलशब्देन अधरोपि लक्ष्येत । “ यत्रेदृष्टमसंस्कारपाटलोष्ठपुटं मुखम् ” इति नाटकान्ते शकुन्तलाधरस्य निसर्गपाटलव्यमुक्तम् । “ दलितकोमलपाटलकुड्मले निजवधूश्चसितानुविधायिनि । मरुति वाति विलासिभिरुन्मदध्रमदलौमदलोल्यमुपापददे ” इतिमाघश्लोके पाटलकुड्मलगन्धवाहिवातस्य वधूश्चसितानुविधायित्वं वर्णितम् ॥ ‘ सुरभिणि श्वसिते दधत्तस्तृषं नवसुतामधुरे च नवाधरे । अलमछेरिव गन्धरसावमू मम न सौमनसौ मनसो मुदे ’ इतिमाघश्लोके श्वसिताधरयोः सौरभमाधुर्ये यण्येते । पाटलोऽधरो मधुमरितः, तत्संसर्गसुरभिः वनजमुखमारुतः । ‘ सरसीश्वरविन्दानां वीचिविक्षेपशीतलम् आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिश्वासानुवादितम् ’ इति दिलीपसुदक्षिणानुभवोप्यत्र स्मर्तव्यः । चिररतिपरिश्रान्त्या निद्रा सुलभा । चिररतिपरिखेदप्राप्तनिद्रा-

(२१)

सुखानाम् ॥ इति माधल्लोकोप्यत्र भावः । तन्दीगलान्यालस्याबहरतिश्रमस्य
 प्रच्छाये अपनोदनं सुलभम् । तस्मिन् प्रच्छाये सुलभं सुभगं च निद्रासुखम् ।
 'प्रच्छायसुलभनिद्राः' इति दुर्वासःशशायोरूपछायाया 'संजातो निद्रासदृश-
 स्मृतिप्रमोषोऽपि सूच्यते । तमस्यपि छायाशब्दः पठ्यते । 'उत्कोचे पात्रेने
 कान्तौ छायायां च तमस्यपि' इति मेदिनी । 'किमपि मनसः संमोहो मे
 तदा बलवान्भूत् ॥ 'मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना मम च मुक्तमिदं तमसा मनः'
 इति राजा 'शापादसि प्रतिदृतास्मृतिरोधरुद्धे भर्तृपेततमसि प्रसृता तथैव ।
 छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा इति काश्य-
 पेन च वक्ष्यते । 'प्रथमं सारंगाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपिसुतं । अनुशय-
 दुःखायेदं हतहृदयं संप्रति विबुद्धम् इति च वक्ष्यते । 'अभावप्रत्ययालम्बना-
 वृत्तिर्निद्रा' इति योगसूत्रम् । वृत्त्यन्तराभावसहिततमोमात्रालम्बनावृत्तिर्निद्रा ।
 दुर्वाससः क्रोधाद्राज्ञोऽभूत्संमोहः, संमोहाच्च स्मृतिविभ्रमः, स्मृतिभ्रंशाच्च बुद्धि-
 नाशः । यद्यपि मध्ये भूयो दुःखमनुभूयते दम्पतिभ्यां परिणामे रमणीयो
 दारकसहितः समागमो भवति । पूर्वमन्मथाचार्यनियुक्तः सहसा कथमप्यबान्ध-
 वकृतो रहसि परिणयसंयोगोभूत् । नाटकान्ते काश्यपकुलकूटस्थपितृमिथुनम-
 भिवाद्य तदाशीःपूर्वकं भर्त्रा संयोजनं लभ्यते । पितृत्वेनाभिमतस्य कण्वस्याभि-
 नन्दनं च निवेद्यते काश्यपमुखेन । पित्रनुमतिराहिष्यमिति यदग्रेऽरमणीय-
 मिवाऽभूत् । तत्परिणामे पितृकुलकूटस्थप्रजापतिमिथुनाभिनन्दनलाभेन पित्रनु-
 मतिलाभेन च रमणीयं समपद्यत । भारतदेशीयपुरातनसंज्ञातनवैदिकाचारानु-
 गुण्यसम्पादनेन परिणामे रमणीयोऽभूत् परिणयः । ऊर्ध्वरेताः कण्वः
 शाश्वते ब्रह्मणि वर्तमानो न कन्यादाने अधिकारी । तत्कुलकूटस्थवृद्धमिथुनस्य
 तदधिकारभाक्त्वं शोभनं । वक्ष्यते च राजा शकुन्तलां प्रति नाटकावसाने
 "प्रिये क्रौर्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तम्" इति । इत्यमुदा-
 हृतैर्नाटकोक्तिभिरेवैतच्छ्लोकषडैर्भाविबहुवृत्तान्तसूचकैः सूत्रसदृशैरेतन्नाटकवस्तु-
 परतया एतच्छ्लोकार्थवर्णनं कविहृदयस्थमित्यत्र रसिकविद्वद्दयं साक्षित्वेन
 वृणीमहे ॥

(२२)

“शैशवेऽभ्यस्तविधाना” मिति श्लोकोक्तप्रकृष्टराजर्षिचरितक्रमोऽप्यनेन श्लोकेन ध्वन्यते । विद्यास्थानानि सुलभसल्लिख्यगाहा इव । सहधर्मचर्या सहभोगरसावगाहाः प्रथमद्वितीयपदार्थ्यां सूच्यन्ते । “भवनेषु सुधासितेषु पूर्वं क्षितिरक्षाधर्मुपशान्तिर्ये निवासम् । निरतैरुपतिव्रतानि पश्चात्तरूमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम्” इति सप्तमांके पौरवाणां गलितवयसांपल्या । सहप्रच्छायतरूमूलेषु सुखेन वानप्रस्थवतचर्याप्रोच्यतेराज्ञः । ऐकाग्र्यरूपतपःसमाधिर्योगनिद्रा । प्रच्छाय सुलभनिद्रा इति समासपदेन तपोयोगनिद्राः वानप्रस्थचर्यासहजाः सूच्यन्ते । “परित्यज्य सर्वान्कामानरण्ये विश्राम्यन्ति मनीषिणः हृदयममच्छेदिभ्यः संसारभावेभ्यो बीभत्समानाः” इतिरघुवंशराममुखेन स्वमनोरथं कथयतीव भवभूतिः । ‘अथ सविषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणं । मुनिवनतरच्छायां देव्या तथा सह शिंश्रिये गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्’ इत्यादिभिर्वर्णिता रघुकुलमहर्षीपालचर्या समाना पौरवेषु राजस्वपि । ‘अस्त्येतत्पौरवाणामन्यंकुलव्रतं’ इति स्पष्टमुच्यतेऽत्र राज्ञा सप्तमांके । ‘भूत्वा चिराय चतुरन्तमहर्षीसपत्नी दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेक्ष्य । भर्ता तदर्पितकुटुम्बभारेण सार्धं शान्ते करिष्यति पदं पुनराश्रमेऽस्मिन्’ इति इति कण्वश्लोकोप्येतक्रमस्मारकः । यौवनावस्थायां विषयैषित्वस्यौचित्यात्, ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् इति शासनेनाप्रतिष्ठितं वंशस्याप्रजस्य मुमुक्षुत्वानौचित्यात् वुमुक्षुवस्यैवतदुचितत्वात् । प्रथमांके कण्वाश्रवद्वारप्रवेशे ‘शान्तामिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमेहास्य’ इति शमफलस्य मोक्षादेर्वस्तुसदपिफलत्वं यदनेनतदानगणितं तन्नायुक्तम् । ‘अस्मात्परंबतयथाश्रुतिसंभृतानि को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति । नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति ॥’ ‘संरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा । कल्पिष्यमाणा महते फलाय वसुन्धरा काल इवोत्तबीजा’ इति भृशमाक्रुश्यते । षष्ठे वानप्रस्थेपि तपश्चर्याया योगाभ्यासस्य सौकर्यमस्ति । यद्यापि राजन्यानां संन्यासेऽनधिकारः,

(२३)

वानप्रस्थाश्रम एव योगाभ्यासपाटवेन, योगेन तनुमन्तेत्यक्त्वा पुनर्भवक्षपणं सुकरमेव । ददाश्रमेपि परिणामे रमणीयमोक्षलाभः सुलभः ॥

सुभगशाकुन्तलनाटकरसावगाहा अपि कविनाऽऽशस्यन्त इवाऽस्मिन् श्लोके, किं ततोस्ति सौभाग्यं कवेः ? मधुरमधुरकाव्यरसावगाहः सुभग-सलिलावगाहाः । किमतोन्यत्नौभाग्यं रसिकविद्वल्लोकस्य ? “क्षुभ्यद्वाव-नरंगिते रसमुधापूरे मिमङ्क्षन्ति ये” इति श्रीमाघकाव्यरसमज्जनं वर्णितं श्रीमल्लिनाथसूरिणा तद्व्याख्यानभूमिकायाम् । “एतस्मिन्नधिकपयः श्रियं वहन्त्यः सम्बाधं पवनमुवा जवेन नीताः । वाल्मीकिररहितरामलक्ष्मणानां साधर्म्यं वहति परं महासरस्यः” इतिमाघे रैवतकगिरिवर्णने । “इदमे-वावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमं” इत्यत्र नारदगीतसंक्षेपरामायणरसावगाहः । तदनुरुद्धयतदुपजीव्यत्वेन गास्यमानरामायणमहानदीसुभगसलिलावगाहश्च कविबुद्धिस्यौ । “अकर्दममिमंतीर्थं भरद्वाजनिशामय । रमणीयं प्रसन्नाम्बुस-न्मनुष्यमनो यथा” इति श्लोकोरामायणनदीविषयेऽपि योजनीयः कविबुद्ध्या । अत्रापिनाटकारंभे रामायणारंभ इव सुभगकाव्यरसावगाहाः, तेषां रमणीयत्वं च सूच्यन्त इव । सत्काव्यस्यसौरभ्यं कविलोकप्रसिद्धम् । “गौडवैदर्भ-पाञ्चालीमालाकारां सगस्वतीम् । यस्य नित्यं प्रशंसन्ति सन्तःसौरभवेदिनः तृणमपि वथं सायं संकुलमल्लिमल्लिकापरिमलमुचा वाचायाचामहे न महीश्वरान् । इत्यादिकंस्मर्तव्यम् । सुरभिविमर्शमनोवृत्तिवतैःकाव्यरसावगा-दृणांसुगन्धिपरिमलाआनीयन्ते, सुगन्धानुभवः उपनीयते । सलिलस्नानानन्तरं सुगन्धिद्रव्यवातधूमसेबनं प्रसिद्धम् । काव्यवृत्तबहुलच्छाये निद्रायामिव सर्वचित्तखेदविलयः सुलभः । अनन्यभावेन काव्यरसानुभवात्सर्वेतरविषय-विस्मरणं घनीभूतसुखं चानुभूयत यथा निद्रायाम् । “अस्मिन्महत्पस्तमिता-न्यवेद्ये विसृत्तरे वीचितरंगरीत्या । काव्यध्वनौ जाग्रति देहभाजां कर्णे विद्येयुः कथमन्यशब्दाः” इति शिवलीलार्णवे । “रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दश-शिरसश्चवधं निशामयध्वम्” इति अत्र दशेन्द्रियाननघोरमनोऽनक्तं चरविलयो-

(२४)

रामायणपठनाज्जायेतेति ध्वन्यते । काव्यरसानुभवे मनसस्तत्रलये निर्दुःख-
मुखानुभवश्चप्रसिद्धः, 'प्रच्छायमुलमनिद्राः' इति तद्व्यञ्जनम् । विषय-
रसावगाहवत् न काव्यरसावगाहस्यदुःखोदकत्वम् । न परिणामे त्रिषत्वं
काव्यरसभोगस्य । परिणामेऽमृतोपमो रमणीयैकान्तः इति 'परिणामरमणीयाः'
इत्यनेन व्यज्यते । सात्त्विकं सुखं काव्यसुखम् ब्रह्मानन्दसजातीयत्वमुच्यते
काव्यरसस्य ॥

भगवत्स्वरूपगुणचरित्रादिषु अवगाहा अप्यत्र सूच्यन्ते । 'इति तव-
सूरयस्त्र्यधिपातेऽखिललोकमलक्षपणकथाभृताब्धिमवगाह्यतपांसि जहुः' इति
श्रुतिगीता । अत्रोपक्रमे ब्रह्मविषयकप्रधुराचिन्तासरिदिवगाहनं प्रस्तूय नाटकान्ते
अखिललोकमलक्षपणं प्रस्तूयते इति श्रुतिगीताश्लोकरसारूप्यं भावनीयं रसिकैः ।
'अयं त्वत्कथामृष्टपीयूषनद्यां मनोवारणः क्लेशदावाग्निदग्धः । तृषार्तोऽवगाढो
न सस्मार दावं न निष्कामति ब्रह्मसम्पन्नवन्नः' इति भगवानस्तूयत चतुर्थ-
स्कन्धे दक्षयज्ञस्य पुनःप्रयोगे । विश्वशरीरकभगवत्प्रणामेनारब्धं नाटकं
पुनर्भवक्षपणप्रार्थनेनोपसंहृतम् । भगवच्चरित्रवदास्तिकवरपुण्यराजर्षिचरित्रं
पवित्रम् । महाभारतपठितमिदं पुण्यचरित्रं कान्तासंमिततया हृदयंगमतया
मोक्षसाधनपर्यन्तसूक्ष्मानुपदिशति अनुभावयति च । 'स्वर्गादधिकतरनिर्वृति-
स्थानं, अमृतहृदमिवावगाढोऽस्मि' इति राजा वक्ति शान्तशान्तकाश्यपाश्रमो-
पकण्ठप्रदेशानुभवे । एतेन चास्मिन् सुभगश्लोके श्रमनाशनेष्वाश्रमेषु शान्ति-
स्रोतोवगाहा अपि कविबुद्धिस्था इत्युच्चेतुं शक्यम् ॥

'अमृतहृदमिवावगाढोऽस्मि' इत्यनेन 'एषब्रह्मप्रविष्टोऽस्मि ग्रीष्मे
शीतमिव हृदम् शाम्यामि परिनिर्वामि ब्रह्मसम्पद्यते मया' इति प्रमाणश्लोकः
प्रत्यभिज्ञाप्यते कविनेति सुस्पष्टम् । 'सुभगसालिवावगाहाः' इत्यनेन ब्रह्मगुण-
ध्यानरूपसुखमयाचित्तवृत्तिप्रवाहावगाहनानि सूच्यन्ते । 'या निर्वृतिस्तनु-
भृतां तव पादपद्मध्यानात् भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् सा ब्रह्मणि स्वमहि-
मन्यपि नाय माभूत्' इत्यनुभवरसिकाः । सुशीतब्रह्मस्वरूपावगाहाश्च

(२५)

सूच्यन्ते । “ निष्णं स्मरञ्जलदनीलमुदारहारकेयूरकुण्डलकिरीटधरं हरिं वा ।
 ग्रीष्मे सुशीतमिव वा हृदयास्तशोकं ब्रह्मप्रविश्य भज निर्वन्तिमात्मनीनाम् ’
 इति प्रबोधचन्द्रोदयश्लोके ‘ एष ब्रह्मप्रविष्टोऽस्मीतिप्रमाणश्लोको निर्गुणब्रह्म-
 ब्रह्मस्वरूपमजनपरतया योजितः । ‘ गङ्गासेतुसुरस्वती रविमुता गोदावरी
 नर्मदा तुंगाशोणमरुद्धाप्रभृतिभिस्तीर्थैरलं प्रार्थितैः । नित्यासन्नमशेषताप-
 शमनं निःश्रेयसार्थप्रदं ग्रीष्मे शीतमिव हृदं बहुगुणं ब्रह्म प्रविष्टो मुनिः ’
 इतिसंकल्पसूर्योदयश्लोके स एव श्लोकः सगुणब्रह्मस्वरूपमज्जनपरतया
 योजितः । ‘ सुरस्रोतस्विन्याः पुलिनमधितिष्ठन्नयनयोर्निधायान्तर्मुद्रामयसपदि
 विद्राव्यत्रिषयान् । विधूतान्तर्ध्वान्तो मधुरमधुरायां चितिकदानिमग्नः स्नां
 कस्यां च नवनभस्यांबुदरुचि ’ इति करुणालहरीयां पण्डितराजानुभवोऽपि
 भाव्यः । ‘ प्रज्ञावृक्षं मोक्षफलं शान्तिशय्यासमन्वितम् । ज्ञानाश्रयं तृप्ति-
 यमन्तःक्षेत्रज्ञभासुरम् । येऽभिगच्छन्ति ते सन्तस्तेषां नास्ति पुनर्भवः ’ इत्या-
 श्रमेधिकपर्वणि । नाटकान्ते अपुनर्भवप्रार्थनया तत्प्राप्त्यौपाधिकशमरसावगाहाः
 अत्र प्रस्तावनायामेव आशास्यन्त इव । ‘ प्राणानामनिलेनवृत्तिरुचिता
 सत्कल्पवृक्षे बने तोये काञ्चनपद्मेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया । ध्यानं रत्न-
 शिलातलेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो यत्कांक्षन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिन्तपस्य-
 न्त्यमी ’ इत्यत्र सप्तमांके हेमकूटवनेषु तपस्यन्तो योगिनो यर्णिताः । तत्र
 द्वितीयपादे पाटलपद्मेणुकपिशेषुसुगान्धिषु सालिलेषु त्रिषवणावगाहाः,
 प्रथमपादे पद्मसौगन्धिकवहवातैरेव प्राणानां वृत्तिः, तृतीयपादे सत्कल्पवृक्ष-
 छाये रत्नशिलातलेषु आनन्दमयध्यानरूपसंयमनिद्रा इत्यादिकं वर्ण्यते यथाऽ
 स्मिन् सुभगश्लोके । “ नानावाक्यसमाहारतत्त्वज्ञानविशारदैः । वैशेषिकार्थ-
 विद्भिश्च मौनधर्मविशारदैः । नानाशास्त्रार्थमुख्यैश्च शुश्राव स्वनमीरितम् ’
 इति कण्वतपोवनवर्णने भारते अध्यात्मविचारभूयस्त्वमुक्तम् । ‘ यान्ति निर्व-
 हणसस्य संसृतिक्लेशनाटकविडम्बनाविधेः ’ इत्युक्तरीत्या इदमुत्तमं नाटकं
 संसृतिक्लेशोपरतिरूपनिर्वहणेनोपसंहियते ॥

(२६)

बाणभट्टस्य कवित्वम् ।

लेखकः—देशपाण्डेवंशभवश्चन्द्रकान्तः । एल्फिन्स्टन् कॉलेज मुंबई ।

हृदि लग्नेन बाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः ।

भवेत्कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम् ॥१॥

—शार्ङ्गधरपद्धतौ ।

यथा गीतामृतवर्षी भगवान्मुकुन्दोऽमरेषु, सुधानिष्यन्दी चन्द्रस्तारकेषु, महाराष्ट्रभूपारतन्त्र्यभेत्ता श्रीमच्छिवनृपो राष्ट्रदेवेषु, स्वासिधारापाययितयवनः प्रतापी प्रतापः शूरेषु, भारततिलकः श्रीमतिलकः कर्मयोगिंषु तथैव कविकुल-तिलको वश्यवाणीकविचक्रवर्ती कादम्बरीकारः श्रीमद्बाणभट्टः संस्कृतकविषु विराजतेतमाम् ।

स्थानेश्वरस्य श्रीहर्षदेवसभाभूषणस्य कविसम्राजोऽस्य कादम्बरीपूर्वभाग-हर्षचरित—चण्डीशतक—पार्वतीपरिणयरूपं प्रबन्धचतुष्टयमेव सम्प्रति प्राप्यते । श्लोकबद्धा कादम्बरी मुकुटताडितकनाटकं चेति ग्रन्थद्वयमपि बाणेन प्रणीत-मिति निगद्यते । तत्तु नाद्याप्युपलब्धम् ।

बाणभट्टेन रघुवंशसदृशं काव्यं नैव लिखितम् । 'तत्कुतस्तं कविमामनन्ति' इति केषाञ्चित्पृच्छा । किन्तु तैरवश्यमेतन्मानसेऽवधारणीयं यत्केवला श्लोकरचना नैव काव्यम् । 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति साहित्यदर्पणकारेण विश्वनाथेन कृता काव्यव्याख्या । उपलब्धानां बाणभट्टप्रणीतानां श्लोकानां सङ्ख्या द्विशततां स्पृशेद्वा न वा । एवं स्थितेऽपि बाणभट्टो न केवलं कविरपि तु महाकविरित्यस्माकं मतिः । यतो 'रसात्मकानि वाक्यानि' शतशः सङ्गृह्यतास्तद्विरचितप्रध्येषु दृश्यन्ते ।

वामनेनोक्तं 'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति' इति । एतस्मि 'द्विकषे'

(२७)

परीक्ष्यमाणो बाणोऽतिशुद्धं हेमैव प्रतिभाति । तद्विरचितग्रन्थेष्वन्तरङ्गबहिरङ्ग-
सौन्दर्यं विपुलं वर्तते । बाणेन निजकविकामिन्युपमोत्प्रेक्षादिभिरलङ्कारजातैर-
लङ्कृता । उपमा कालिदासस्येति वचनं तिरस्कृतम् । पदलालित्ये दण्डयुपह-
सितः । वर्णनशैलीकौशले यावच्चन्द्रदिवाकरावद्वितीयत्वं सम्प्राप्तम् । किंबहुना ।
स्वप्रणीतकथासाम्राज्याः कादम्बर्या रचना तथा कृता यथा तादृशीं कृतिं
रिरचिषुर्विद्वद्वास्थकारणतां यायात् । भाषासौष्ठवमपि तथा प्रदर्शितं यथा
पुनःपुनः वाचनेऽपि कृते प्रतिक्षणं नूनामेव रुचिं जनयति साऽऽप्रलयस्या-
यिनी कादम्बरी । सत्यमुक्तं राजशेखरेण यद् 'बाणस्य बाण्यनार्येव स्वच्छन्दं
भ्रमति क्षितौ' ।

न केवला बहिरेव मनोहरा बाणभट्टकृतिः । आन्तरमाधुर्यमप्यत्र विपुलं
तर्ततेतराम् । प्रजास्वपत्यनिर्विशेषं स्निह्यन् राजा शूद्रकः, स्वमुजबलोपार्जित-
भूमण्डले महाराजस्तारापीडः, 'प्रजार्थव्रतकर्षिताङ्गी' तद्भार्या विलासवती,
तयोराज्ञाविधायी पुत्रश्चन्द्रापीडो देवगुरुसमः, प्रज्ञावाञ्छुकनासः, स्निग्धं मित्रं
कपिञ्जले, निजप्रियकरवियुक्तं स्वीयं हतशरीरं नियमशतैः शोषयन्ती महा-
श्वेतांऽभिमतवरचिन्तया क्षीयमाणाङ्गो हिमवत्प्रभाकरवर्धनौ, प्रतापी हर्षवर्धनश्चेति
रत्नानीव दृष्टिगोचरीभवन्ति बाणभट्टकृतग्रन्थततिरत्नाकरे । एतेषां स्वभावपरिपोषो
ललितललितया वाण्या कृतः ।

पशुपतेर्विरहग्रहेण 'पाण्डुक्षामशरीरा क्षीणा पार्वतीनखिनी,' निज-
नाथैकव्रता महाश्वेतोपरतं चन्द्रापीडशरीरं परिचरन्ती कादम्बरी, रिपुहतपतिका
हर्षवर्धनसहोदरी राज्यश्रीश्चैतच्चतुष्टयं परस्परतुल्यमधिरोहति । प्रियकरसर्वस्वा
एवार्थस्त्रिय इति वाचकस्य चेतसिदृढपदं कुर्वत्येताश्चतस्रो ललनाः पातिव्रत्येऽ
हल्याद्रौपद्यादीनां गुणाननुकुर्वत्य आर्यसंस्कृतेर्दर्शनं कारयन्ति ।

शुकनासोपदेशे तु बाणभट्टकवित्वेन परमोत्कर्षः साधितः । यौवनस्य
महामोहकारित्वं, लक्ष्म्याश्चाञ्चल्यं, राज्यतन्त्रस्य च दारुणत्वं सुललितया
श्लेषाद्यलङ्कारप्रचुरयावाण्या वर्णितम् । यथा भगवता श्रीकृष्णेनार्जुनाय कृत

(२८)

उपदेशोऽनिखिलजगन्मार्गदर्शको जातस्तथैव शुकनासेन चन्द्रापीडाय कृत एक उपदेशः प्रत्येकेन नरेण सावधानचेतसा पठितश्चेत्तस्य मार्गदर्शको भवेत् । वाङ्मयीनदृष्ट्याऽप्ययमेव बाणभट्टस्य सर्वोत्कृष्टो लेख इति सर्वेषामत्रैकमल्यम् । अत्र बाणभट्टस्य 'नवनबोनेशषाळिनी प्रज्ञा' स्वरं विहरति ।

किं खलु वर्तते निखिलेऽपि भुवने दोषहीनं परमेश्वरादन्यत् । सन्ति बाणभट्टस्यापि कृतौ केचिदोषाः । तस्य ग्रन्थेषु विद्यमानं समासप्राचुर्यं दोषाव-
हमिति वदन्ति केचित् । किन्तु नायं दोषः प्रतिभाति नः । तत्कालीनो दण्डकश्च 'ओजः समासगूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम्' । यदाधुनिकानां मतौ दोषास्पदं तदेव प्राचीनानां धिया गुणत्वं भेजे । समासभूयस्त्वैनैव बाणभट्ट-
प्रबन्धा ओजस्विनो जाताः । तदेव बाणभट्टगद्यस्य जीवितम् ।

अपरश्चायं दोषो यत्तस्य ग्रन्थे नामविशेषणाव्ययादिप्रचुराणि विस्तार-
भाञ्जवलोक्त्यन्ते वाक्यानि । कादम्बर्या राजकुलवर्णनमयं दृश्यत एकं वाक्यम् । सत्यमेतद्यत्सन्त्येतादृशानि वाक्यानि भृशं मनोहराणि । किन्तु सामान्यो वाचक-
स्तेषां विस्तारादेव बिभेति । उपमोत्प्रेक्षाचलङ्काराणामुपयोगातिरेकश्च दोष इव
दृश्यते । कविताकामिन्या अलङ्काराः खल्वेते । तैः कवितायाः सौन्दर्यं
संवर्धनीयं । तेषामुपयोगातिरेकस्तच्छादयित्वाऽलङ्काराणामेव प्रभां प्रकाशयति ।
अतो बाणभट्टस्योपमोत्प्रेक्षादिभिरुद्देजिता वाचका, गजमदमग्नं द्विरेफमिवात्मानं
समर्थयन्ते ।

एवं स्थितेऽपि बाणभट्टकृतौ यत्रकुत्रापि दृश्यमाना दोषा गुणसन्निपाते
निमज्जन्तीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः । दोषा अपि धीमतो बाणभट्टस्य विद्वत्त्वं
रसिकत्वं च प्रथयन्ति ।

प्रागल्भ्यमधिकमवाप्तुं शारदया गुहीतस्यावतारस्य कविताकामिन्याः
पञ्चत्राणस्य, कबिकुम्भिकुम्भभिदुरपञ्चाननस्य श्रीमतो धीमतो बाणस्य वाक्सरिति
निर्भरं निमज्जतो मनुजस्य वदनतो निर्गच्छन्ति शब्दा इमे ।—

'कविर्बाणः कविर्बाणः कविर्बाणो न संशयः इति ।

(२९).

काव्यावलोकनम्

लेखकः—वाल्मीकीत्युपाह्वः सत्यसंधशर्मा भद्रावती [मैसूर]

पुण्येस्मिन् भारतभूतले प्रतिमाघशुद्धनवम्यां पुण्यदेशस्य बहुभागेषु श्रीमन्नभस्वदवतारभूतानां श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्याणां महोत्सवः विशेषतः प्रचलति । तन्निदानंतु तद्दिन एव श्रीमदानंदतीर्थाः बदरिकाश्रमप्रवेशमकुर्वन्निति । शर्बेन्द्रादिमुर्खेद्रालितचरणनलिनः रमारमेशानुगृहीतो मातरिश्वा श्रीहरेरादेशमौलिमणि शिरसि धृत्वा फणीशगौरीशशर्चाशमुख्यलेखेशप्रार्थनां हारावलीमिव कंठे बिभ्रत्सन् श्रीभार्गवनिर्मिते परस्वध—धनुर्षाणगदातीर्थोपशोभिते श्रीदुर्गाकृपावलोकिते पाजकक्षेत्रे विज्ञातभारतपुराणमहारहस्यान्मध्य-गेहार्थाद्वासुदेवनान्नां प्रादुर्भूय, बाललीलया पितरौ—बंधून्प्रतोष्य, जनकेन चौलोपनयनादिसंस्कारांश्च प्राप्य, सन्यासे बद्धबुद्धिः सुरिविरक्तिसूषणैर्यथात्मभिः श्रीमदच्युतप्रेक्षेत्स्वरूपनामभिः कर्मदिभिः स्तं चतुर्थीश्रमं स्वीकृत्य, श्रीपूर्णा-बोधइति नामच लब्ध्वा, दिग्विजयार्थमनंतशयनश्रीरंगादिक्षेत्राणि गत्वा, बहुतरु-कर्कशान् । वादिनः विजिग्य, बदरिकाश्रमंगत्वा, श्रीनारायण वेदव्यासाम्भ्यामाज्ञप्तः सच्छास्त्राणि विरचय्य, अनन्यशरणात्मनां, सतां-सिद्धिविघ्नमुखदोषमिषजं, मंदहासमृदुसुन्दराननं, नंदनंदनं, रजतपीठपुरे प्रतिष्ठापयन् शिष्येषु करुणावान् शिष्यसंघानुद्दिश्य, “ प्रीणयामो वासुदेवं देवतामंडलाखंडमंडनं ” । इत्या-घोषयन् परमोत्साहसंभृतः श्रीकृष्णप्रतिष्ठां चकार । तस्मिन् रजतपीठपुरे वेदांतविद्यासाम्राज्यराजपालनाय, श्रीकृष्णस्य पूजाकृतं च श्रीहृषीकेशतीर्थघष्ट-संख्याज्ञानं सन्यासशिष्यानकरोत् । तत्परंपरागतेषु दिव्यपीठेष्वद्यापि भासन्ते श्रीमन्मध्वाचार्यशिष्याः कर्मदीश्वराः ययोचं श्रीमत्तीर्थप्रबन्धे—

“ यस्मिन् बागवज्रधारा दुरितकुलमहातूलदाहेतिशूराः

दंडप्रोद्धासिहस्ताः स्फुरदसिसमसन्मार्गसक्ताः समस्ताः ।

श्रीकृष्णस्नेहपाशाः श्रमहरगतयः शांतिभाजो विरक्ताः

योगीन्द्राश्चित्रलोकाधिपनिभविभवा मध्वदासा जयन्ति ॥ ”

अन्ये च श्रीमदाचार्याणां श्रीपद्मनाभतीर्थ—नरहरितीर्थ—माधवतीर्थ—अक्षोभ्य-
तीर्थप्रभृतयः, शिष्याः “ पादैः पुनंतः पृथिवीं दर्शयंतो हरेः पदं । धूत-
दुस्समयध्वांता आदित्या इव गां गताः ” इत्युक्तरीत्या भारतभूमौ संचरित्वा
श्रीमदाचार्यमूलग्रंथानां टीकाटिप्पणिग्रंथान्विरचय्य श्रीवेदांतसाम्राज्यपरिपालनं
कृत्वा पार्थिवशरीरैरगोचरा, अपि ग्रंथशरीरैर्यशःशरीरैश्चाद्यापि राराजंते खलु ।
तत्परंपरागतासु शाखासु तपोविद्याविकत्यादिगुणैः समलंकृताः सन्यासिनः
मध्वसद्वांतधरणीधराः सन्तः शोभन्ते ननु । कीदृशी श्रीमदाचार्याणां
शिष्यतंतोः सरणिः !

निखिलभुवनगुरोः श्रीवायुदेवस्य भहिमा “ हनुमान् भीममेनश्च
पूर्णप्रज्ञार्य इत्यपि । श्रुतानि त्रीणि रूपणि मूलरूपसमानि च ॥ ” इतिपुराणे,
अपौरुषेये वालित्येत्यादिसूक्तेच प्रतिपादितो विजयते । तथापि कांतसंमितया
सरसया काव्यश्रिया श्रीमत्कविकुलनिलकैः श्रीमन्नारायणपंडिताचार्यैर्विरचिते
महाकाव्योचितसकललक्षणलक्षिते श्रीमत्सुमध्वविजये मनोहारिण्या सरण्या
सुलभतया वर्णितो वर्तते । तस्मात्काव्यमार्गेणैव वायोरवतारलीलां ज्ञातु-
मिच्छामः । कांतसंमितायै काव्यश्रियै कः स्पृहां न कुरुते ।

प्रथमतः काव्यमाला (श्रीमत्सु ध्वविजयः) केन कविना कीदृशरत्नै
प्रयिता, कवेर्मातापितरौ कौ, कं वादेशं कविः स्वजन्मना पवित्रीकृतवान्
अनेन केके ग्रंथा विरचिताः, इत्यादिविषयवेतृणामेवास्य काव्यविषयेऽभिरु-
चिर्जायते । ततः कवेश्वरिप्रमादौ विचारणीयं खलु । तस्मात्काश्चिद्विषयौ
स्वजन्मसार्थक्यमापादयितुं स्वमोग्यतानुसारेण, स्वकीयकर्तव्यताबुद्ध्या
यतते । सज्जनाः, हंसक्षीरन्यायेन गुणभाममेव स्वीकुर्वन्तु । यतः संतो हि
गुणांशतोषिण एव ।

अस्य महाकाव्यावलोकनस्य क्षिप्रप्रवृत्तिनिमित्तये “ सूचीकृटाहन्यायेन
लोकोक्तय इव विराजमानाः काश्चिदुक्तीः संक्षेपतः विचारयामः । यथा
“ संक्षेपविस्तराम्यामिति ” । पूर्वोक्तश्रीमत्सुमध्वविजयाख्यकाव्यमालागतस्य
पुष्परसस्य परिमलवद्विद्यमानानि कानिचिद्वाक्यानि प्रथमतो विचारणीयानि ।

(३१)

यतः जंतुरपि षट्पदः पुष्पगतपरिमलदायिना सदागतिनैव प्रेरितो भूत्वा पौष्णं रसं पातुमिच्छति । किं पुनः सकलैन्द्रियसंपन्ना मनुष्या बुद्धिशक्तियुताः । काव्यगतवाग्रूपानिलेन वयमपि प्रेरिताः संतः, काव्यमालागतसंपूर्णरसास्वाद-नावगत्यै प्रवृत्तिं करवाम—

[२] **मनोविशुद्ध्यै चरितानुवादः**—उपोद्धातप्रकरणे कविः स्वप्रबंधस्य वैयर्थ्यमाशंक्य परिहरति । “ वक्ष्यामि वायोरवतारलीलां ” इति वस्तुनिर्देशरूपां प्रतिज्ञां कृत्वा, स्वप्रबंधस्य वैयर्थ्यमाशंकते । वायुदेवचरितानां सर्वेषामपि चित्रत्वाद् इदं चरितं चित्रमिति विशिष्य वर्णयितुं न शक्यं । तर्हि किमर्थं तदधतारलीलावर्णनं क्रियत इति शंकते । ततः परिहरति ।

“ किंतूत्तमश्चोकाशिखामणीनां मनोविशुद्ध्यै चरितानुवादः ” इति अर्थांतरन्यासाळंकारेण । उदारचरितानां गुणानुवादसमये विद्वद्भिरिदं वाक्यमुदा-ह्रियते सर्वदा । कं वा गूढमभिप्रायं स्फोरयति ग्रंथकारः । अखिलेष्विन्द्रियेषु “ मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ” इत्युक्तप्रकारेण मन एव सर्वेषां निदानं । तस्मान्मनःशुद्धिरावश्यकी । तस्य शुद्धिस्तु कथं भवति इति चेत् “ मनोविशुद्ध्यै चरितानुवादः ” सर्वैरपि मनःप्रसादकृते यत्नः करणीय एव । इत्यादिविषयाः पूर्वोक्तवाक्येन ज्ञायन्ते ।

[२] “ **दानं ध्रुवं फलति पात्रगुणानुकूलपात्** ” दानं प्रतिगृहीतुर्गुणानामनुसारात् फलदायकं भवति । ध्रुवं निश्चयः । तस्मात् दान-दापनसमये सत्पात्रमेव मृगयन्ति संप्रदायविदः ।

[३] “ **असंगभूषा ननु साधुसंगिता** ” साधुषु संगिता संगवत्त्वं संग इत्यर्थः असंगभूषा ननु । असंगानां संगरहितानां पुरुषाणां, भूषाऽलंकारो हि । असंगः सर्वथा विषयत्यागः सच सक्तुं न शक्यते, सद्भिः संगः कर्तव्यः संतः संगस्य भेषजमिति स्मृतेः सक्तसंगानानपि सत्संगः

(३२)

भूषणमेव । श्रीमदभ्युतप्रेक्षाचार्याः असंगा अपि पूर्णप्रज्ञे सुसम्यक् संगबन्तोऽ
भूवन् । तद्युक्तमेवेति अर्थातरन्यासेन समर्थयति कविः ।

[४] “ भाग्यदैवमिह योग्यतानुगं ”—लोके भाग्यदैवं
अदृष्टप्रेरकं दैवतं योग्यतानुगं पुरुषस्य योग्यतामनुदृत्य गच्छति । फलदाने
प्रवर्तते । अदृष्टप्रेरकः श्रीहरिः पुरुषस्य योग्यतानुसारेणैव फलं दयति ।

[५] “ प्रकृतिं प्रयाति सकलोऽपि सदा ” सर्वजनोपि
(पदार्थोपि) स्वभावमनुवर्तते एव । अनेके विद्वांसः समयोचितस्थलेष्विदं
वाक्यमुदाहरन्ति ।

[६] “ विनयो हि भूषयति सर्वरसं ” मनुजस्याभिवृद्ध्यै
विनयगुण एव प्रधानस्थानं गच्छति । विनीतः पुरुषः सर्वत्र विजया भवति ।

[७] “ नहि दाक्ष्यस्य समो गुणोऽपरोस्ति ” दक्षत्वमेव
सर्वगुणेषु प्रधानमिति समर्थयति । दक्षत्वमेव सर्वकार्यसाधकं भवति ।

[८] “ ननु विमृश्य कृती कुरुतेऽखिलं ” निपुणः सर्वकार्यं
विचार्यैव कुरुते ननु । परंतु “ सहसा पिदधीत न क्रियां ”

[९] “ नहि भवति विशेषः स्वप्रकाशोन्नतानां ”
स्वप्रकाशेन स्वरूपप्रकाशेनोन्नतानामुत्कृष्टानां पुरुषाणामापत्संपदोः आपत्संप-
त्कालेव विशेषः संकोचविकासलक्षणविकारः नहि भवति । सूर्यः उदयकाले
यथा निर्मलाकारः सुखेन द्रष्टुं शक्यश्च लोहितकालिश्च । तथैवास्तमानकालेपि
तादृशगुणवानेव भवति । तथाहि ! “ नहि भवति विशेषः स्वप्रकाशोन्नतानाम् ” ।
बह्वर्थमिदं पद्यं अन्यदा विचारयामः ॥—कंवासरलभिप्रायं प्रकाशयति
कविरिति ।

(३३)

[१०] “ कमपि सकलहृद्यं कल्पयेन्नैव दैवं ” रात्रौ चक्र-
वाकपक्षिसहितैः कमलैः सोढुमशक्यं सूर्यवियोगं प्राप्य चन्द्रस्य रश्मिसंगेन
बहुकालं रात्र्यवसानपर्यन्तं परितप्तं—दुःखितम् । पूर्वं तैश्चरपि दिवा सूर्यकिरणैः,
तप्तैः दुःखितैः मृदुकुमुदचकोरैः संतुष्टम् । तथाहि । दैवं विधिः कमपि पदार्थं
सकलहृद्यं सकलानां चेतनानां मनोहरं नैव कल्पयेत् । न कुर्यात् । इदं तु सर्वानु-
भवसिद्धमेव ।

उपर्युक्तानां वाक्यानां समबलोकनेन श्रीकालिदासपद्यं स्मृतिपथं गच्छति—

“ पुराणमित्येव न साधु सर्वं

न चपि काव्यं नवमित्यद्यम् ।

संतः परीक्ष्यान्यतरद्भजंते

मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः

इदं काव्यं पुराणं तस्मात् साधु इति न वदामः ।
अथवा इदं नवीनं काव्यं ततः साधु इति न पठामः प्रणयेन । किंतु पूर्वकृत-
विमर्शनेन वयमित्थं निर्णयं, कुर्महे—“ गुणाः पूजास्थानं गुणिषु नत्र लिंगं नच
वयः ” इत्युक्तप्रकारेण इदं महाकाव्यं गुणयुतत्वादभ्यसनीयं खलु ।

—

(३४)

बालसाहित्यम् शुकसन्देशचातुरी

ले.—गलगलीगोवर्धनाचार्यः एम्. ए. बी. टी.

आसीत् खलु प्रागरवस्थाने देशविदेशवाणिज्येन संपादितप्रभूतैश्वर्यः कश्चित् श्रेष्ठिप्रेष्ठः । तस्य गृहे सुवर्णमण्डपञ्चरे निवद्ध आसीद् एकः भारत-देशीयः शुकाशिशुः । सत्यस्यामलस्य पुमधुरभाषिणः तस्य कीरवरस्य मञ्जु-वागनुरञ्जिताः सर्वेऽपि गृहगता जनाः तस्मै प्रतिदिनं स्वादूनि रसवन्ति च विविधफलानि सादरं सकुतुकं च समर्पयन्ति स्म ।

एकदा स वणिग् व्यापारार्थं भारतभुवं प्रतिप्रस्थितः । तदानीं भरत-खंडो नाम विविधकलाकौशल्य-शिल्पचातुर्य-व्ययननैपुण्यादिसुप्रसिद्धः चित्र-विचित्रनैकविधवस्तुजातागारायमाणः कल्पनासृष्टिगतपदार्थानां प्रत्यक्षावतरण-भूमिरिति खल्वासीत् प्रसिद्धिः । अतः भारतवर्षं प्रति प्रस्थितमेनं श्रेष्ठिनं सर्वेऽपि तत्परिवारजनाः स्वस्वामिलिखितवस्तुसमानयनार्थं प्रार्थयामासुः । तेषां समेषामपि निदेशम् 'ओम्' इति स्वीकृत्य तत्रैव पञ्जरगनं शुकशावकमप्यप्राक्षीत्-
“ भवदर्थे किमानेयं भवजन्मभूभारतवर्षतः ” इति ।

तदाकर्ण्य विवर्णः विषण्णश्च सः कीरः अधीरम् उवाच “न किमपि । परं मदीयः कश्चित् सन्देशः भारतदेशगनेभ्यो मामकीनवान्ववेभ्यः प्रापणीयः इति ” । “ आम्, भवतु । कोऽयं कीदृगयं च सन्देशः इति मन्दहसितविक-सितवदनारविन्दं परिपृच्छति वणिजि । ” एष मे सन्देशः मत्सगन्धशुकवान्ववेषु “ प्रत्युदतीतरत् शुकप.कः “ किमेतदिदानीं युज्यते भवताम् स्वच्छन्देन

(३५)

विहरणं स्वैरानन्दसंचरणं च । यदा भवदीय एव जातीयसहोदरोऽहम् अत्र
अरबदेशे पारतन्त्र्यपङ्के पराधीनपञ्जरेऽस्मिन्नवसीदामि ” इति

तदेतदाकर्ण्य मृदुलहासभासोत्फुल्लगल्लः सः श्रेष्ठिश्रेष्ठः भारतं प्रति
प्रयातः ।

तत्र गत्वा स्वर्कायं सर्वमपि कार्यजातं निर्वर्त्य स्वपरिवारजनादिष्टनि-
खिलपदार्थसार्थं क्रीत्वा गृहीत्वा च स्वदेशं प्रति प्रस्थिते तस्मिन् विक्रयिणि मध्ये-
मार्गं, तदीयदृक्सीमानमवातरत् गगनाङ्गणे स्वच्छन्दानन्देन प्लवमांना शुक्कुला-
वलिः । अवलोकितमात्रे च तस्मिन् शुक्समवाये स्मृतिपथमुपगतस्वालयशुक-
सन्देशः तामुच्चैः ग्राह्यः सः श्रेष्ठी “ किमेतदिहेदानीं युज्यते स्वरैसंचरणं
भावत्के सहोदरे मदीयगृहपञ्जरे पारतन्त्र्येणावसीदति ? ” इति । तदेतत्समा-
कर्ण्य सर्वेष्वपि पतङ्गपुङ्गवेषु भृशमाकुलितान्तरङ्गेषु कोपि तरुणशुकः बज्राहतः
इव सद्य एव भूमौ श्रेष्ठिनः पदपरिसरे पतितः मृत इव । तदवलोक्य स वणिग्
नितान्तमाश्चर्यपर्याकुलमानसः “ भवेदयं मदीयशुकस्य कोपि समीपवन्धुः ” इति
भावयन् स्वदेशं स्वगृहं प्रत्यागतः । प्रत्यागत्य च सर्वेभ्योऽपि समानी तत्तत्तदिष्टा-
दिष्टपदार्थान् प्रददति वणिगि शुक्राऽपि पर्यपृच्छत् । “ किं मम बान्धवैः किमपि
प्रतिसन्दिष्टम् ” “ न किमपि ” प्रत्यवादात् व्यापारी । “ परं यदा भवत्सगन्धेषु
भवत्सन्देशः प्रापितः तदा आश्चर्यमेकसंघटितमभूत् । श्रुतमात्र एव त्वदीयसन्देशे
कोपि शुकः मर्माहत इव उत्कलितप्राण इव मृत एव भूत्वा भूमौ पतितोऽभूत् ।
किमयं भवत्तातो भ्रता वा ? ” इति

तदेतत्तच्छ्रुत्कमरणोदन्तश्रवणक्षण एव अयमपि पञ्जरवर्ती शुकः विचि-
त्रम् आर्तर्चात्कारं विधाय सद्यः स्फुटितहृदय इव कम्पायमानगात्रयष्टिः
उपवेशनशय्याक्रान्तः सवेगम् अथः पञ्जरतले निपत्य परासुरिवाभूत् । तदेत-

(३६)

दालोक्य आश्चर्यचकितचेताः “ अवितथमेवाशङ्कितं मया पूर्वमेव यद्भवेदेवानयोः पतत्रिपरिवृढयोः कोपि निकटस्नेहः घनिष्ठतरश्च संबंध इति ।” मनसैव चिन्तयन् वृथैव मयैव मन्दमतिना तत्शुक्रमरणवार्तामस्य पुरतः प्रस्तुक्ता मारितः सकल-मनोविनोदनक्षमः विहङ्गमपुङ्गवोऽयमिति पौनःपुन्येन आत्मानं विनिन्दन् पञ्चर-द्वारमुद्घाट्य मृतदेहं दूरात् प्राक्षिपत् । तदीयहस्तात् प्रच्युतमात्र एव च सः शुक्रः सवेगमाकाश उत्पत्य श्रेष्ठिनं प्रत्याह—

“ श्रेष्ठिवर ! चतुराः खलु भारतीयाः शुक्रवराः । सुनिवृणुमेव सन्दिष्टः मम मुक्तिमार्गः तत्क्षण एव मरणमभिनयता सवेगम् अधः पतता पतत्रिपतिना भारतवासिना शुकेन । गृहीतसन्देशतत्वेन तथैव ससंभ्रमभ्रंशमभिनीय सद्यो-मरणमभिरूपयता मयाऽपि यथावदनुपालितः सगन्धबान्धवस्य प्रणयबन्धुर सन्देशः । आसादितं च चिरामिलषितं स्वातन्त्र्यम् । परं प्रतारितो मदीयाकस्मि-कमरणमपि सत्यभूतमित्याकलय्य मदीयमृतनिर्विशेषकलेवरं सशोकप्राग्भारमन्य-रान्तरं बहिः प्राक्षिपन् मृत्पिण्डबुद्धिः भवान् । तदर्थं च याचेऽहं त्वां क्षमाम् बहुदिनपर्यन्तं कृतं भवता भवदीय स्नेहार्द्रसखीजनेन च मम संरक्षणम् एतदर्थं नितान्तम् ऋणी चिरमस्मि ।” इति ।

अनया कथया स्मृतं श्रीहर्षकृतनैषधीयचरितगतं पद्यं प्रसंगानुरूपं किञ्चिदिव विवर्त्य समुदाह्रियते—

अधिगत्य विदेशवासिनो वणिजो बन्धनतो विमोचनम् ।

वचसामपि गोचरो न यः स तमानन्दमविन्दत द्विजः ॥

(इतः परं प्रत्यङ्कं मधुरवाण्यां ‘ बालसाहित्यम् ’ ‘ लोसाहित्यम् ’ इति शिरोलेखेन विद्यार्थिनां विदुषीणां च लेखाः प्रकटीकारिष्यन्ते । तदत्र चतुराश्छात्रा विदुष्यो ललनाश्च सहभागितां स्वीकृत्य परेषां मार्गदर्शित्वमास्थाय सुरसरस्वतीसेवां विदधोरन्निति वयमाशास्महे— संपादकः)

(३७)

गीताविहारः

एकश्लोकगीता

छे.—पं. हुबळीत्युपाख्यो भीमाचार्यः गल्लगली

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ (गी. ३-१९)

सृतीयाध्यायगश्चायं श्लोक एकोनविंशकः ।

गीतासप्तशतश्लोकसार एष उदाहृतः ॥३॥

महती कर्मयोगस्य कर्मसंन्यासतोऽधिका ।

निर्णीता भगवद्गीताप्रथमाध्यायपंचके ॥२॥

निष्कामबुद्धिसंप्राप्त्यै साधनानां निरूपणम् ।

पातंजलसमुक्तानां षष्ठाध्याये कृतं स्फुटम् ॥३॥

श्रीपातंजलयोगतो हि कठिनादध्यात्मचिन्ता ततो भक्तिः सा महती
निताम्समुलभा निष्कामताप्राप्त्यै ॥ बुद्धेरित्थमेव चारुविषयः प्रारम्भ्य वै सप्त-
माध्यायं सप्तदशावधि स्फुटतरं क्रोडीकृतो बिष्णुना ॥४॥

अष्टादशातिमाध्याये समस्तविषयावलेः । उपसंहार उद्दिष्टः स्वयं भग-
वता कृतः ॥५॥

कर्मैवानरणं कुर्यादसक्तो नियतं नरः । गीतासप्तशतश्लोकसार एष
उदाहृतः ॥६॥

कृषिकामधेनुस्तवनम्

कविः—हुबळी भीमाचार्यः

संसेव्या सकलैर्नरैरेपि सदा त्रेयोऽर्थिभिः सादरं या भूयः पुङ्गवार्थ-
रूपममृतं संस्त्रावयंती मुहुः । यामाश्रित्य सदोपजीव्य नचिराश्लोकः किलाजा-
धिपो भूपाच्छ्रीकृषिकामधेनुरधुनोत्कर्षाय हर्षाय नः ॥३॥

(३८)

अक्षैर्मा कृषिमिच्छुषस्व बहुतत्संमन्यमानः पुनस्त्वं वित्तेषु रमस्व चेति
भगवान्वेदो जगौ साग्रहम् । एवंसत्यपि दूरतः परिभ्रमन्पथ्योपदेशीं श्रुतिं
धिककुर्वन्कृषिकामधेनुमधमो भिक्षार्थमाटीकते ॥२॥

कृष्युद्योगपरायणाः समभवन्श्रेयोऽर्थिनो ज्ञानिनोऽस्मत्पूर्वं पितरश्च
यज्ञसदृशं यन्मेनिरे जीवनम् । सीतायज्ञमिदं जगाद भगवान्व्यासो महाभारते
यत्तत्कर्मपरायणा भवत भो नव्याश्च विद्यार्थिनः ! ॥३॥

संप्राप्तो गुरुबंधुमारणमहाघोरश्च हिंसामयः पार्थ प्रावयदच्युतं पदमहो
येन प्रकारेण तम् । तेनैवाचरितो जनैः कृषिमुखव्यापार आत्मोन्वितो निर्हंसो
निरुपद्रवश्च न कथं मोक्षप्रदाता भवेत् ॥४॥

श्रौतस्मार्तमिदं हि कर्मकुशलं गीतोक्तयोगेन वै त्वं कुर्याः फलनिस्पृहेण
मनसा मोक्षैकहेतोः परम् । येनैवैहिकपारलौकिकसुखं संप्राप्यते देहिभिरित्थं
श्रीभगवानुवाच वचनं श्रीगीत्रया भूतले ॥५॥

मानेऽलं शतविंशतिप्रगुणितं धान्यं समुत्पादयन्नास्ते भारतभूकृषी-
वलजनात्क्षाने वरीयांश्च यः । धान्योत्पादननैपुणं च हृदिनो यस्मात्तुलं हा कदा
डेन्मार्कीयकृषीवलेन हि समारोहेतुलां हैन्दवः ॥६॥

राजा सन्नपि लांगलेन जनको भूमीमकर्षत्स्वयं पाणिभ्यामथ जानकी
समभवर्त्तरेव सा तत्सुता । या वृत्तिर्बहुमानिता ननु पुरा वेदेषु लोकेषु च
सेदानीं लघुमन्यते बहुजनैर्हा हंत लोकभ्रमः ॥७॥

पूर्वं नः पितरो यदादरभरादोरभिरे जीवतं सीतायज्ञमिदं वदन्ति
मुनयो व्यासादयः पावनम् । येनैवेह परत्र सम्पदमहो विदंत्यभी मानवाः श्रीदं
तत्कृषिकर्म शर्मदमलं श्रेयोऽर्थिभिः सेव्यताम् ॥८॥

यच्चार्या ऋवदेशरम्यवसतिस्थानेषु तेनुः पुरा वाणिज्यं कृषिमुत्तमां च
विविधं गोरक्षणं तत्पुनः । श्रौतस्मार्तपुराणचोदितमदः कर्म द्विजानां यदा
सेव्यत्वं लभते तदैव भजते देशः प्रकृष्टां स्थितिम् ॥९॥

(३९)

अहो भारतीयवीराङ्गनायाः साहसम्

ले.—नाथः

महदिबम् अन्यायम् अनुचितम् असंगतम् असदृशम् असांप्रतं चेत्तद् राष्ट्रीयमहासभायाः तन्नेतृणां म. गान्धी अजादप्रभृतीनां च यदेते निषेधयान्ति च खण्डयन्ति १९४२ वर्षे सर्वसमर्थानां ब्रिटिशशासकानां अपि चक्षुषि प्रक्षिप्य धूलिम् अज्ञातवासस्थितैः मादृशैः कांग्रेसानुयायिभिः सधैर्यं विहितं क्रांतिमयं आन्दोलनं। यद्यदस्माभिः अस्मन्सुदृढश्च गुप्तैराचरितं यद्मशकटलोहमार्गा उत्कीलिताः, यदग्निरथविश्रांतिस्थानानि वैश्वानराहुतीकृतानि, यत्तन्त्रीस्तम्भाः उत्पाटिताः, यत्तन्त्र्यः उत्कर्षिताः, यत्पत्रपेटिका भस्मसात्कृताः, यद्वनागारगतसर्वकारी-यकोषा उल्लुण्ठिताः, यद्वैदेशिकराजविजयवैजयन्तिकाः उत्सारिता, यत्सर्वका-रीयकागदपत्राणि कार्यालयाश्च उध्वंसिताः यच्चाऽधिकारिणः बिहिंसिता यदपि वा कश्चित् सातारादिस्थलेषु संपूर्णं ब्रिटिशशासनपद्धतिमेवोच्चारयित्वा स्वतन्त्र-राज्यमेव संस्थापितं यद्यदन्यद्वा परकीयशासकप्रतिबन्धकारि आचरणं (हिंसा-त्मकं अहिंसात्मकं वा) तत्सर्वमपि राष्ट्रीयमहासभायाः ध्येयधोरणाविरुद्धमेव, उद्देशादर्शानुसारं एव, तत्कालीनकांग्रेसकार्यकारिसमितेः नियमनिर्वाधानुबन्धि एव च । अतो नेदानीं तन्निषेधं न कस्याप्यधिकारः । अतः कथं वा कुतो वा किमर्थं वा तेषामस्मदीयव्यापाराणां निषेधप्रदर्शनपरः प्रस्तावः कलकत्तानगरे संमिलित अ. भा. रा. म. का. समिध्या स्वीकृतः स्वीकारितो वा ? तत्क्षणे एव स्पष्टमुत्तरयन्तु कांग्रेसअध्यक्षः गान्धीप्रभृतयः च ।' इति पृच्छन्ती गर्जन्ती भीषयन्ती तर्जयन्ती च शासकान्, वर्जयन्ती च भीतिम्, अर्जयन्ती च सुयशः वीरखल-नामणिः अरुणा चिरकालीनाज्ञातवासगुह्यगर्भतः पुनः प्रादुरासीत् सहसा, प्रारतराजकीयश्रितिजांगणे ।

१९४२ वर्षस्य अगस्तमासे अष्टमतारकस्य अन्तिमः प्रहरः । अनवर-

(४०)

तसमर्दकलकलकोलाहलमयस्य मुंययीपट्टणस्य सर्वेऽपि मार्गाः विविक्तप्रशान्ताः
 आसन् । विशालं मुन्दरतरं च तदभ्यनगरं स्वप्नेन्द्रजालसंमोहितं निद्रांगनो-
 त्सङ्गाङ्गणे प्रसुप्तमिव आसीत् । परं 'कुतो राज्यार्थिनः सुखम्' इतिवचनमनु-
 सृत्य तल्ल संमिळिताः अखिलभातीयराष्ट्रीयमहासभायाः कार्यकारिसमितिसदस्याः ।
 पुरस्ताद् नवमतारके संभेलनावसरे स्वीकरिष्यमाणप्रस्तावरूपरेखा-परिणामफल-
 शक्याशक्यतादिषिचारः प्राः निर्निद्रा एव आसन् । समुदित एव नवमतार-
 कीयप्रामाणिकप्रभाकरे ब्रिटिशसाम्राज्यविरुद्धं बहिरंगसंघर्ष एव उद्घोषणीय
 इति निश्चितमासीत् । भारतप्रतिनिधिभूतेन कांग्रेसेन । तदेतदाकर्ण्य भयभ्रान्तः
 चिन्ताक्रान्तः सर्वकारः निशाचरवत् रात्रावेव सर्वानपि गान्धीनेहरूआज्ञद-
 प्रभृतिप्रमुखनेतृन् बन्दीकृत्य कारागारमयातयद् अकस्माद् गुप्तरीत्या । तदेतदुप-
 निशम्य इतरे सर्वेऽपि कांग्रेसकार्यकर्तारः तत्क्षण एव कचिदपि चीना बिलीना
 एव अभवन् । नवमतारकसूर्योदये ए. आय. सी. सी. रंगमंढपं श्मशानवत्
 शून्यं आलक्ष्यते स्म । एवं १९४२. अगस्ट ९ तारके सर्वकारचक्षुषि धूलि
 प्रक्षिप्य तत्क्षण एव तत्रैव कुत्रापि निर्लीय चिरं निगूहितात्मसु अरुणापि अग्रे-
 सरा । सा स्ववल्लभेन साकम् ए. आय. सी. सी. प्रत्यागताऽसीत् । नेहरू-
 पटेलादिभिः समं निगूहीते स्वकीयेऽपि प्रियकरे अरुणापि तदानीमेव
 तत उत्सूल्य चञ्चलसौदामिनीवद्, अचिरादेव अन्तरधात् । न कोपीदानी-
 मपि जानाति यत् सा तस्मिन्सुदीर्घकाले वुत्र वासीत् कथमासीत् किंकुर्वती
 च आसीत् इत्यादिकम् । सर्वकारः परं सम्यगजानाति " किंकुर्वती साऽऽसीत् ",
 इति प्रश्नस्य उत्तरम् ।

'पोस्ट' समास्कन्द जुनीहि 'व्याक्तान्' मुषाण रूप्यान् दृष्ट्वा कोर्ट-
 कचेरीन् । निरुन्धि 'द्रेनानिति' शासितृणाम् व्यधादि-
 हास्वास्थ्यमहर्दिवं सा ।

शत्रुप्रहणप्रवीणा अपि ब्रिटिशगूढचराः रक्षाधुराश्च दृष्टौ तैलं निक्षिप्य
 संशोधयन्तौऽपि नापारयन्तेनामन्येष्टुम् । अज्ञातघातस्थितया अनया अस्या

(४१)

भयंकरैः व्यापारैश्च सर्वकारस्य लक्षाधिकरूप्याणां हानिः अनेकयुद्धोद्यमानां असह्यतातत्काश्च उपस्थापिताः । सा गुहीत्वा कारागृहं प्रवेशनीया इति विश्वप्रयत्नः विहितः । यः तां संशोध्य सर्वकाराय यच्छति तस्मै पञ्चसहस्र-रूप्यकाणि पारितोषकतया वितीर्यन्ते इत्युदघोषि । बहव एवं गुह्यचारा धना-शया अहमहमिकया तामन्वेष्टुं प्रवृत्ताः । परं 'यतश्चारा निवर्तन्ते अप्राप्य पुलिष्टैः समम्' इत्येव दशा समभूत् । सा परं सर्वकारनिर्भूलनार्थम् अखण्डमेव प्रयतते स्म । समग्र एव उत्तरभारते महतीमेव अभूतपूर्वां दारुणक्रान्तिं समुत्पाद्य सर्वममर्थम् आंग्लराज्यमपि अकम्पयत् । इदानीं ताममितः बहव एव चित्र-विचित्रा दन्तकथाः प्ररोहन्ति । यदि कश्चित्प्रचलिता एताः एतद्विषयिणीः सर्वा अपि अद्भुतरम्या दन्तकथाः संगृह्य प्रकटयेत् तदा अपर एव यथन-यामिनी (अरेवियन नायिट्स्) कथाचमत्कारसंग्रह इवायं भवेदित्यत्र नास्त्येव सन्देहः ।

सहृदयानां मनोरञ्जनार्थमत्रैकां तदयं रूपायिक्तम् उपहरिष्यामः । अज्ञातवासे युक्ताहारविहारवैकल्येन सा कदाचित् आमांशामयेन तिर्वि-ण्णाभूत् । तदेतन्निरीक्ष्य तस्याः सहकारिबन्धवः औपचौपचारविश्रान्त्यार्थम् तां बलात्कारेण कस्यचित् सर्वकारनियमिताधिकारिणोऽपि राष्ट्रकार्येषु संपूर्ण-सहानुभूतिशालिनः सदगृहस्थस्य गृहे अवासयन् । तत्रैव प्रेम्णा तत्कुटुम्ब-कृतया शुश्रूषया किञ्चिदिव उल्लाघतां समासादयन्त्यां तस्याम् अकस्मात्तत्र कदाचिद् रक्षापुरुषमुख्याधिकारी (पोलीसइन्स्पेक्टर) तद्गृहस्थसंदर्शनार्थ-मागतः । गृहगताः सर्वेपि तदागमनं, आगतस्य च तस्य यदृच्छया अरुणा-शयनागारं प्रत्येव गमनं, तत्र च अनपेक्षितं तयोः पारस्परिकावलोकनं च निरीक्ष्य विस्मयस्तिमिता भयचकिताः अतिष्ठन् । तदेतत्परिस्थितिमालोक्य प्रत्यु-त्पन्नमतिः अरुणा तत्क्षण एव पर्यङ्कादुत्प्लुत्य तत्समीपमागत्य "हो. हो. सुस्वागतम् आगम्यताम् आस्यताम् इति समन्दहासं हस्तमान्दोल्य तं रक्षाधि-कारिणं मृदुलासने समुपावेश्य उष्णपेयमपि तस्मै प्रदाय पीत्वा च तेन समं निर्भयमालपितुं प्रारम्भे । यस्याः अरुणायाः, अन्वेषणार्थं महानेव भगीरथप्रयत्नः विहितः त्रिधीयते स्म च, इदानीं पुरस्तितामपि तां निग्रहीतुं न प्राभवद्

(४२)

रक्षाधिकारी । तस्याः निर्भयवृत्तिं राष्ट्रप्रेमं महत्तां वाग्मित्वम् च अवलोक्य
 थक्कृतः अधिकारी संभाषणान्ते “ममस्ते” इति वदन् तूष्णीमेव मन्दिरा-
 निरगात् । पुरस्ताद् अष्टदिनपर्यन्तं तत्रैव स्थितायामपि तस्यां न कोपि
 रक्षापुरुष आगत्य, न किमपि बाधकमकरोत् । अहो प्रभावः भारतनारी
 रत्नानाम् । ‘मर वा धुरु वा कार्यम् (do or day)’ इत्येतदेव तस्याः
 बीजमन्त्रम् । भारततो निर्गच्छन्तु (Quit India) इति वाक्यमेव तस्याः
 प्रतिज्ञा । भारतीयाः पुमांसोऽपि निर्बलाः क्लीबाः इति अपवदन्तः पाग-
 देशिकाः भारतीयायाः कस्याश्चिदवलायाः परुषतरां पौरुषवृत्तिमालोभ्यापि
 भारतप्रभुसत्ताराष्ट्रीयज्योतिः किं परिचिन्वन्ति ?

अरुणा तरुणादृतान्तरस्फुरणाऽऽविष्करणात्स्वतेजसः ।

न्यरुणत्परराजकारणं करुणाशून्यमनल्पदारुणम् ॥

मुद्राराक्षसम्

[लेखकः—वे. पं. एम्. जी. नुञ्जुण्डाराध्यः; कर्नाटकसंस्कृतसाहित्यविद्वान्,
 रा. भा. विशारदः साहित्याभ्यापकः श्रीचामराजेन्द्रसंस्कृतकालेज,
 बेंगलोर ।]

निखिलेऽस्मिन् गीर्वाणसाहित्यरत्नाकरे बहूनि अनर्घनाटकरत्नानि
 प्रखरप्रकाशेन समुज्ज्वलन्ति । आकर्षन्ति च स्वसूक्तिसुधासेचनेन सहृदयानां
 मानसचकोराननवरतम् । एतैरमूल्यनाटकरत्नैर्विभूषिता गीर्वाणभारती-
 निरतिशयशोभाढक्ष्म्यालिङ्गिता अशेषभाषाप्रपञ्चे सम्मानिता वरीवर्ति । काव्य-
 प्रपञ्चे मुकुटायमानेषु विश्वविख्यातनाटकरत्नेष्वेकतमं मुद्राराक्षसम् नाम
 रूपकमिदानीं विचारयामः ।

(४३)

इदञ्च नाटकं सामन्तवटेश्वरदत्तस्य पौत्रेण महाराजभास्करकवेस्तनयेन विशाखदत्तनाम्ना व्यरचीति अत्रस्थप्रस्यावनया श्रुतचरमेव सुविदुषाम् । अयं च कविः माकी किस्तोरनन्तरं ४५० शतके आसीदिति विपश्चितामाशयः । ‘स श्रीमद्वन्धुभृत्यश्चिरमवतु महीं पार्थिवश्चन्द्रगुप्तः’ इति ग्रन्थस्य भरतवाक्येन चायं द्वितीयचन्द्रगुप्तस्य सकाशे, तस्य समकालीनो वा आसीदित्यनुमीयते । किञ्च एतत् रूपकस्थित ‘सुगाङ्गप्रासादः’ ‘पुष्पचत्वरः’ ‘उपवनम्’ इत्यादिपदानां संवादमनुरूप्य अयं कुसुमपुर (पाटलीपुत्रम्) विनाशान्तर्वाचीनो भवेदिति प्रतिभाति ।

केचित्तु;—‘क्रूरग्रहस्तकेतुश्चन्द्रमसम्पूर्णमण्डलमिदानीम् अभिमवति’ इत्यस्य चन्द्रग्रहणविचारचर्चणया अयं क्रि. श. ३८८, ३१७ तमे वर्षे नाभूदिति ग्रहणविज्ञानमनुरूप्य समर्थयन्ति । परन्तु, अस्मिन् विषये निर्णेतुं, न शक्यते । नाटके तावत् ‘रक्षत्येनन्तु बुधयोगः’ इत्यनेन तादृशं ग्रहणं नाभूदित्येवोक्तम् । किमपि वा भवतु, भाषाशैल्यादिबाह्यज्ञानग्न्या कविरयं माकीं पञ्चमशतकस्य मध्यभागे बभूवेत्यभ्यूह्यते ।

अस्य च कृतिष्विदानीं इदमेकमेव रूपकं समग्रमुपलभ्यते । अन्यानि कानिचिन्नाटकानि तेनैव रचितानीति विज्ञायते ? सप्रति देवीचन्द्रगुप्तमिद्यमेकमसमग्रं रूपकं प्रकटितमिति ज्ञायते । तस्मिन् द्वितीयचन्द्रगुप्तस्य जीवन-विषये काचिदैतिहासिकी द्योत्यते ।

नाटकीयं कथावस्तु ।

चन्द्रगुप्तकथा तु भागवत-विष्णुपुराणादिषूपलभ्यते । तत्रस्य कथासंविधानप्रणाली-पर्यालोचनया अस्य रूपकस्य मौलिकता बृहत्कथा अन्यो वा भवेदिति प्रतिभाति । कथावस्तुनि चारित्रिकप्रकाशस्तु विस्पष्ट एव । तदेव वस्तु परिगृह्य सुगृहीतनामा कविरयं स्वप्रतिभया अद्भुतसन्निवेशचारुणा रचना-

(४४)

विशेषकौशल्येन अपूर्वं मनोहरचित्रकलवैभवं प्रदर्श्य दिगन्तविश्रान्तविशदबशो
 लेभे । नाटकेऽस्मिन् वीजोपक्षेपणं, सङ्घटनासौष्टवं, पात्ररचनाकौशल्यदिनैपुण्यं
 अन्यादृशमिति निश्चप्रचं सहृदयानाम् । कथावस्तु तावच्चारित्रकं, न तु कामतन्त्रम् ।
 'नयविदश्चाणक्यस्य नीतिश्चित्राकारा प्रथमं तत्रभवतश्चाणक्यस्य क्रोधवाहिरूपेण
 '....नन्दवंशप्ररोहान् दग्ध्वा दाह्याभावात् वने ज्वलन इव शाम्यतीति' स्तोकोद्दिष्टा
 चाग्रे बहुमुखेनाभिव्याप्ता बहुप्रापितफला समुज्वलति । रूपकस्य सन्निवेशविशेषाश्च
 प्रातिस्विकरूपेणापि अत्यावश्यकतया संयोजिताः फलप्राप्तिसाधनैकव्यग्राः
 संदृश्यन्ते ।

" नन्दनिर्मूलानन्तरं अमात्यराक्षसः मलयकेतुमाश्रित्य तेन सह चन्द्र-
 गुप्तमभिभवितुं यततेराक्षसं चन्द्रगुप्तसकाशे अमात्यस्थाने स्थापयितुं चाणक्य-
 स्समीहते । किन्तु 'राक्षसस्य नन्दवंशे निरतिशयो भक्तिगुणः । स, खलु
 कस्मिंश्चिदपि जीवति नन्दान्वयावयवे चन्द्रगुप्तस्य सार्चिव्यं न गृण्हातीति
 बुध्या तपोवनगतोऽपि घातितस्तपस्वी नन्दवंशीयः सर्वार्थसिद्धिः । सर्वत्र
 गूढचारान् नियुज्य वार्ताविशेषान् सम्पादयतिस्म कौटिल्यः ।

निपुणकामिधः प्रणिधिः दैवाल्लब्धं राक्षसस्य मुद्राङ्गुलीयकर्णपयनि
 कौटिल्याय । सुनिपुणमतिः चाणक्यः शकटदासेन अदत्तगोत्रनामानं लेखं
 लेखयित्वा अनया मुद्रया सम्मुद्रय सलेखं सिद्धार्थकं कार्यसिद्धये प्रेषयति ।
 सोऽपि शूलरोहणार्हं शकटदासं मोचयित्वा राक्षसेन सम्मानितः सन् मलय-
 केतुना राक्षसाय दत्तमाभरणं पारितोषिकमलभत । चाणक्यः चन्दनदासमामन्त्र्य
 राक्षसगृहजनं समर्पयितुं बहुभिः प्रकारैः अभियाच्य विफलमनोरथस्तं बन्धना-
 गारं सकुटुम्बं प्राहिणोत् ।

अत्रान्तरे क्षपणकालिङ्गधारी जीवसिद्धिः राक्षसाज्ञया विषकन्याप्रयोगेण
 पर्वतकं व्यापादयामासेति नगरनिर्वास्य राक्षसप्राणसखो बभूव । भागुरायण-
 भद्रमठादयः चन्द्रगुप्तं पारित्यज्य मलयकेतुमाश्रित्य विश्वास्या बभूवुः । पर्वतका-

(४५)

नुजो वैरोचनकः, सूत्रधारो दारुवर्मा, बर्बरकादयः चाणक्यस्य नयेन व्यापा-
 दताः । “ राक्षसः चन्द्रगुप्तसाचिव्यमभिलषती ” ति मल्लकेतुः भागुरायणेन
 विबोध्यते । कुसुमपुरे चाणक्यः चन्द्रगुप्तेन सह कलहायमानः शस्त्रं तस्याजेति,
 वृत्तं श्रुत्वा समरप्रस्थानाय राक्षसं त्वरयति मल्लकेतुः । अत्रान्तरे क्षपणकेन
 राक्षस-कैतवं, सिद्धार्थकगत चाणक्यस्य द्रुतकपत्रं, आमरणपेटिकां च विबोध्यं
 स्वमौर्ख्येण मल्लकेतुः उदात्तचरितममात्यराक्षसं निर्भर्त्स्य ततो निर्वासयामास ।
 अन्येषु पञ्च राजानः मल्लकेतुक्रोधाग्नौ शलमायमाना अभवन् । यथाकालं मद्र-
 भटादिभिः मल्लकेतुः निगडनियतः कुसुमपुरमानीयते । राक्षसस्तु अगतिक-
 गत्या औदुम्बरकेणानुगम्यमानः प्रियसुहृच्चन्दनदासमोक्षणार्थम् असहायशूरोऽपि
 शस्त्रमुत्सृज्य चन्द्रगुप्तसाचिव्यमूरीकरोति । चाणक्यस्तु राक्षसं अमात्यपदे नियोज्य
 तपोवनाभिमुखः प्रतस्थे । ’

पात्रपरिचयः

चाणक्यः—नाटकोस्मिन् ‘सुरसरिनिहवेच्छा’ रूपं भगवतः शाठ्य-
 मारम्भ आसमाप्ति सर्वत्र तत्रभवत्चाणक्यस्य अप्रतिहतनीतिनैपुण्यं सार्वभौम-
 पदे प्रतिष्ठापितं सत् संदृश्यते । तस्य च ‘नीतिवृत्ता देशकालकलशैः बुद्धि-
 जलनिर्झरैरभिषिच्यमाना सती महत्कार्यफलं प्रदर्शयति । तस्याः कस्य राक्षस-
 संप्रहणद्वारा चन्द्रगुप्तराज्यस्थिरीकरणमेव । परिणामे तु ‘विनैव युद्धमनेन जितं
 दुर्जयं परबलम्’ । ‘महात्मा कौटिल्योऽयं सर्वशास्त्राणामाकरः रत्नानामिव
 सागरः विना राक्षससाचिव्यं चन्द्रगुप्तराज्यस्थिरीकरणमशक्यमिति सम्यक्
 परिजानीते । अत एवाऽयम् अभिषिक्तमपि चन्द्रगुप्तं ‘वृषल’ इत्येवं संबोधयति ।
 राक्षससाचिव्यस्वीकारानन्तरन्तु ‘भोराजन्’ इत्यभिषचनेन राज्यस्थिरीकरणम-
 भिव्यनक्ति । विनायासं फलमभिलषन् भेदोपायं स्वकार्यरङ्गश्च कर्मवेदी-
 माततान । अवशिष्टोपायत्रयं न सद्यःफलदं श्रेयःप्रदञ्चेति तस्याशयः ।
 सामदण्डादिभिः राक्षसः नन्दभाक्तिमतिक्रम्य न कदापि चन्द्रगुप्तमाश्रयमाश्रयेत् ।

(४६)

यदि दण्डोपाय आश्रियेत तदाऽयं असहायशूरः 'बलमुख्यान् घातयेत्, स्वयं वा विनश्येत्' । उभयथापि सम्पद्यते महाननर्थोऽस्माकमिति विचिन्त्य 'सः वनगज इवाम्युपायैर्विनेयः इति निश्चिनोति । अरिहरिणयूथभीषणोऽयं कौटिल्यः रक्तपाताय न कदापि बिभेति । कार्यसिद्धये किमपि वा कर्तुं न विचिकित्सति । अत एवाऽयं निरपराधिनं पर्वतकं, असहायवृद्धं तपोवनगतमपि सर्वार्थसिद्धिं व्यापादयामास । सूक्ष्मया दृष्ट्या भविष्यत्कार्यकलापं प्रथममेव विचार्य कर्मणि प्रवर्तते स्म । न कदापि मूषकार्थं पर्वतखननमारभ्यते अनेन । नापि नखावि-
 दार्यं च कार्यं परशुमपेक्षने । अतएवाऽयं विना रक्तपतं गृहस्थित एव 'कामं मन्त्रिद्रुमेभ्यो नीतिमस्म प्रकीर्य' राक्षसमभिग्रह्य जयवधूं चाञ्चल्या-
 पवादान्मोचयामास । भेदोपायसामान्या अवश्यं प्राप्तव्ये द्वे वस्तुनी । प्रयोक्तुर्वि-
 बेकं, कार्यनिर्वाहारहस्यञ्च । द्वे अपि कौटिल्ये अग्रमेयेपरिमिते आस्ताम् । परिण-
 तामात्य व्यवहारस्यापि राक्षसस्य मतिः तस्य पुरः 'तर्काकूटा न पश्यति निश्चयम्' । प्रथमं तावदयं चन्द्रगुप्तराज्याभिषेकसमये एव राक्षसस्साचिव्यस्य आवश्यकतां विबुध्यते । अप्राज्ञत्व—कातरत्व—विशिष्टस्य राजभक्तिः' यथाऽयं न प्रशंसति, यथैव भक्तिहीनस्य प्रज्ञाविक्रमशालित्वमपि 'नाभ्युपैति । प्रज्ञा-
 विक्रमभक्तिमूर्तिस्वरूपस्य राक्षसस्य प्रभावमयं बहुधाप्रशंसनेन विचि-
 कित्सति । तादृशमहात्मनस्साचिव्ये आत्मनस्तपोवनगमने अनुकूलमिति निश्चित्य नीतिः प्रायोजि । कथं वा अस्य वैचक्षण्यं विफलीभवेत् । तस्य चातितीक्ष्णो विचार—वैभवः सर्वोच्चपदव्यां गृध्रदृष्टिं प्रसार्य निखिलं कार्यं जगद् विलोकयति । अङ्गुलीलाभ-क्षण एवाऽयं राक्षसं स्वाङ्गुलीप्रणयिनं भावयति । तत्क्षणमेव तस्य तीव्रतरविचारप्रवाहो निखिलतन्त्रसागरपारमलभत । प्रारब्धं कर्म विधौ पुनः पुनः प्रतिहन्यमानमपि सः न कदापि परित्यजति । अनुदासीनस्सर्वदा तन्निर्वहणे जागर्ति । तत्रतावत् प्रथमं कुशाग्रधीरयं राक्षस-
 संप्रहणाय मलयकेतुना साकं मैत्रीं विदारयामास । 'राक्षसेन पर्वतेश्वरो व्यापादितः, अस्य चाणक्येन सहैव विरोधः नतु चन्द्रगुप्तेन साकम् । यावत् चाणक्यः चन्द्रगुप्तात् दूरीभवति तावदस्य स्वार्थबुद्धिरिति भागुरायणेन सूचयित्वा तं मलयकेतुसक्ताशात् निस्सारयति । अतः परं औदुम्बरकादि

(४७)

चारैस्तं नगरसमीपमानाध्य युक्त्या तं निरायुधम् अकरोत् । ततो यदसौ तथा विनितोऽभवत् यथामन्त्रमुग्धनाग इव चन्द्रदासमोचनाय स्वयमेव अमात्य-
पदवीमङ्गीचकार ।

पारद इव सुतीक्ष्णा चाणक्यबुद्धिः सर्वत्र प्रसरन्ती छायाप्राहकयन्त्रं इव दृष्टमात्रमेव इक्षितप्राहिका आसीत् । अन्यथाऽयं दारुवर्मणः, स्तनकल-
शस्य च वचनमात्रेण अशेषं शत्रुप्रबोगं अनुपदमेव कथं वा स्पृशेत्? चन्द्रगुप्त-
विनाशाय रचितं सर्वं राक्षसतन्त्रजालं अस्य प्रज्ञया भस्मार्पिताज्याहुतिरभूत् ।
तस्य सर्वा प्रयोगविज्ञानगन्धर्वनगरी मरुमरीचिकावत् शून्यतामगात् । तथैव,
द्रौणिप्रयुक्तनारायणाक्षवत् स्वविघातायैवाभूत् । 'चन्द्रगुप्तवधाय या विषमयी
कन्या गूढं राक्षसेन प्रयुक्ता, दैवेन तस्य राज्यार्धहृत्-पर्वतक एव तथा हतः ।
ये पुनः शस्त्रेषु रसेषु च प्रणिहितास्तैरेव ते घातिताः ।

अन्यच्च—दैवविपाकमधिकृत्य 'कर्णेन अर्जुनं हन्तुं एकपुरुषव्यापा-
दिनी बलवती रक्षिता शक्तिः, विष्णोः (कृष्णस्य) आत्यन्तिकश्रेयसे वध्य-
मेव हैडिम्बेयमेत्य यथाऽवधीत्, तथैव मया (राक्षसेन) चन्द्रगुप्तं हन्तुं एक-
पुरुषव्यापादिनी बलवती रक्षिता विषाङ्गना, विष्णुगुप्तहतकस्यात्यन्तिकश्रेयसे
वध्यं पर्वतनृपमेवाऽवधीत् इति राक्षसेन प्रलपितं चाणक्यचाणोक्षणत्वे
निदर्शनम् ।

अपरञ्च—द्विचक्षुरपि चारचक्षुः सहस्रचक्षुरिव विश्वदर्शनविभुर्विभाति
निखिलेऽस्मिन् रूपके । यत्र २ राक्षसस्य बुद्धिप्रसरणं तत्र सर्वत्र चाणक्य-
प्रणिधयः सूढचर्ये नियुक्ताः । ते च सर्वे अप्रमत्ताः स्वामिकार्यविचक्षणाः
दृश्यन्ते । ते च चाणक्यस्य अश्रुतगतिं नीतिं प्रयुज्य अभूतपूर्वं यशो
लेभिरे । केषुचिदवसरेषु चारैभ्योऽपि तस्य नीतिरहस्यं ज्ञायेत । राक्षसं
क्षपणकः, शकटदामं सिद्धार्थकः, मलयकेतुं भागुराणादयः विश्वास्य सुनि-
पुणां नीतिं प्रायुञ्जत । तस्य कार्य-कारणानि कार्यानुमेयारम्भाणि ।
कृतकामिनयेचाऽयं आचार्यपदवीं प्राप । तस्य नटनचातुर्यं चन्द्रगुप्तमपि
कौतुकरूपयोनिधौ निमज्जयति, तथैव कम्पयति च । उज्ज्वलमूर्तेश्चाणक्यस्य
दिग्विजयेन यथास्माकमाश्चर्यं जायते तथैव तस्य प्रचण्डनिर्दयकृत्यैः रोमाञ्चोऽपि ।

(४८)

परन्तु नाऽयं वस्तुतो निर्दयः किन्तु औदार्य—सौशील्य—वैराग्य—गुणविभूषितः निःस्वार्थशिरोमणिरयं महाविभूतिः राक्षसेनैव 'महात्मा' इति प्रस्तूयते । महाराजाधिराजामात्योऽपि अयं उपलशकल, गोमयकारीषैः समिधानाञ्च भारेण भङ्गुरे जीर्णकुड्ये प्रतिनिवसतिस्म । अतएव महाराजश्चन्द्रगुप्तोऽपि अस्य 'वृषल' मात्रः । 'निरीहाणामीशः तृण इव तिरस्कारविषयो हि ।' आत्मविश्वासस्तु महानासीदस्मिन् । येनासौ दैवमित्युक्तिं पामरभाषणमिति निराकुरुते । परन्तु अन्ते अयमेव स्वविजयं नन्दकुल विद्वेषिणा दैवेनैव निष्पन्नमित्यूरीकरोति । स्वारब्धे कर्मणि दैवसहायन्तु अहर्निशं अनुभूयमानमासीत् । मुद्राङ्गुलीयक प्राप्तिस्तु दैवनाहाय्येनेत्यत्र न काचिदनुपपत्तिः । एतेन रूपके-स्मिन् चाणक्यस्य पात्रं निरतिशयतेजोविशेषं प्रज्वाल्य निखिलं रूपकं विद्योतयति ।

राक्षसः—राक्षसस्य नीतिवैफल्ये दैवदौर्बल्यमेव प्रधानं कारणमिति पर्यालोचनया प्रतिभाति । प्रथममेव अहितुण्डिकदर्शनममङ्गलमिति अस्य मानसिकी संशीतिः । अतः परञ्चाग्रे वामाक्षिस्पन्दनं, शिरोवेदना, स्वप्रेषितप्रणिधीनां नियुक्तरूपसु विस्मृतिश्चेति बहवः अस्य नीतिवैफल्ये हेतवः । चतुर्थे—'दुरात्मा चाणक्यवदुः'—'जयन्तु,' 'अतिसन्धान्तुं शक्यः'—'अमात्यः' इत्यादिकथासंविधानचातुरी कवे राक्षसपात्रपरिपोषणे संलक्ष्यते । पश्यत । तथैव चाणक्यविषये कवेः निबन्धनवैदग्ध्यम्—'प्रथमे,—चाणक्यः—'अनेन खलु लेखेन राक्षसो जेतव्यः'—'जेतु अजो' । चाणक्यः—गृहीतो जयशब्दः । तथैव चाऽग्रे—'अपि नाम दुरात्मा राक्षसो गृह्येत'—'अजो गृहीदो, 'हन्त गृहीतो राक्षसः' इत्यादिकथासंविधानधैर्यं दुर्दैवाभिभूतस्य राक्षसस्य नीतिवैफल्यमभिव्यनक्ति । राक्षसः द्वितीये अह्ने 'बर्हीभवेद्यदि न दैवमित्येव आशङ्कते । यद्यत् स्पृशत्ययं तत्सर्वं 'लोष्ठमभविष्यत् । तस्य गूढचारा अपि न तादृग्वैचक्षण्यं द्योतयन्ति । अन्यथा दारुणमादवः कथं विनश्येरन् तत्र तावत् प्रथमं राक्षसस्य संकल्पचित्रलेखनस्य भित्तिभूतमलक्ष्यफेत्तुरेव 'अद्रव्यम्' । यद्यप्ययममात्यः 'शुद्धनबोऽपि अमुमाश्रित्य तटस्थितो वृक्ष इव शीर्णाश्रयः' स्वकार्यात् विफलो बभूव ।

(४९)

मलयकेतुचन्द्रगुप्तयोः शक्तितारतम्यम् ।

स च मलयकेतुः चन्द्रगुप्तवत् न विवेकी दूरदर्शी चाभूत् चन्द्रगुप्तस्तु, सर्वत्र 'चाणक्यद्वयेनैव विचिन्तयतिस्म' । अतएव चाणक्येन 'अभिज्ञः खल्वंस्ति लोकव्यवहाराणां' इति प्रशस्तिमलभत । अयं च मलयकेतुः अदूरदर्शी व्यवहारानभिज्ञस्सन् भागुरायणस्य कापट्यानभिज्ञः सत्यशीलं अमात्य-राक्षसं दूषयति । सचिवायत्तसिद्धिप्रस्तावे दैवादहं सचिवायत्तसिद्धिः' इति स्वमौख्यं प्रकटयति । अस्मिन् विषये चन्द्रगुप्तस्य नैपुण्यं पश्यत ।

'इह विरचयन् साध्वीं शिष्यः क्रियां न निवार्यते त्यजति तु यदा मार्गं मोहात्तदा गुरुर्ङ्कुशः । विनयरुचयस्तस्मात्सन्तः सदैव निरङ्कुशाः परतरमतः स्वातन्त्र्येभ्यो ययं हि पराङ्मुखः' । ये गुरुन् सत्यमेव अतिपातयन्ति तेषां कथं नु न भिनात्ति लज्जा' इति आशङ्कते । अत एवोक्तं महात्मना कौटिल्येन 'विनयालङ्घकृतं ते प्रभुत्वं' इति । अप्रेच राक्षसोपि 'अथवा विनय एवैष चन्द्रगुप्तस्य । मत्सरस्तु मे विपरीतं कल्पयति' इति । अयं च मलयकेतुः बालिश इव भागुरायणस्य नयनपिधानमभिलषति अत एव राक्षसस्य नीतिः भग्नशराभार्पितदुग्धमिव व्यगलत् ।

चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः शक्तितार-तम्यम् ।

यद्यप्ययं चाणक्यः बुद्धिबले राक्षसमतिशेते तथापि—शौर्यादिषु राक्षसमतिशेतुमसमर्थः । स तु अप्रतिहतवीराप्रेसरः । प्रथममयं चाणक्यस्य चाणोक्षणतां नाजानात् । स्वभावसरलोयं राक्षसः चन्द्रगुप्तचाणक्ययोः कृतक-कलहं ययार्थं मेवाग्रहीत् । अस्य च सान्त्विकी प्रकृतिः गृहेषु प्रणयात्मना मित्रेषु स्नेहात्मना, दात्रेषु करुणात्मना, राज्ञि भक्तिरूपेण विराजते । 'मर्तुः प्रलयेऽपि पूर्वसुकृतासङ्गेन निश्शङ्कया भक्त्या कार्यधुरं वहति' । अस्य च रुजुप्रकृतिं चाणक्यः संगृह्य 'अग्निं पटान्तेन वायुं पाशैः, केसरिणं पञ्जरेण यथा तथैव क्रूरनकमकरसमावृतं महार्णवं दोर्म्यामेव निरायसेन प्रतीर्णः ।' अस्य निरतिशयराजराजभक्तिं ज्ञात्वैव कौटिल्यः सर्वशक्तिं प्रयुज्य तं अमात्य-

(५०)

पदव्यां पर्यवास्थापयत् । यद्ययममात्यपदबीमङ्गीकुर्यात् तर्हि नन्देषु यथा तथैव राज्यं शास्तीति कौटिल्यस्य हृदयदाढ्यमासीत् ।

रूपकेस्मिन् द्वाविमौ तेजोवन्तौ अद्भुतप्रभावशालिनौ महापुरुषौ उदात्त-
प्रभावेण अकथनीयमहिमानं प्रदर्श्य प्रज्वलतः ।

यद्यप्यस्मिन् रूपके सर्वत्र चाणक्यस्यैव नीतित्राजस्य अङ्कुर-पल्लव-
प्रसून-फलानि दृश्यन्ते तथापि तत्सर्वमपि चन्द्रगुप्तराज्यस्थिरीकरणायैवेति स
एवात्र मायकः । अस्य च सहासत्वातिगाम्भीर्यादयः तत्रतत्र व्यञ्जिताः ।
' बाल एव संभावितमहोदयः यूथैश्चर्य इव द्विपः क्रमेण राज्यमभिरूढः ।
अमुं द्रव्यात्मकमाश्रित्य चाणक्यनीतिः परां प्रतिष्ठामवाप ।

चन्दनदासः—नाटकेस्मिन् आदर्शमित्रगुणगरिष्णालङ्कृतस्य चन्दन-
दासस्य गुणाभिर्वर्णनं विना विमर्शोऽयं कथं वा समप्रतां यायात् । यस्य कृते
वीराग्रण्यः राक्षसोऽपि मन्त्रमुग्धनाग इव शङ्खमुसृज्य शत्रुसेवामङ्गीचकार यस्य
प्रशंसा रूपकेस्मिन् प्राधान्येन प्रस्तूयते । सुलभेष्वर्थलाभेषु परसंवेदने जने क
इदं दुष्करं कुर्यादिदानीं शिविना विना ' । ॥ सोऽयमस्माकं हृदयमाकर्षति ।
तस्यातिक्रान्तशिवित्यागस्य त्यागशौण्डत्यं पापभूयिष्ठे कलावपि आदर्शमैत्री-
मभिव्यनक्ति । स्वशूलारोपणसमये राक्षसागमनमपि स्वत्यागस्य अन्तरायं
मन्यमानस्य औदार्यमस्मान् न क्षणं द्रव्यतीति न । वर्तन्ते वा न वा तादृशमहा-
त्मानः द्वित्रा अपि अस्मिन् जगति मिश्राणि ।

इत्थं रूपकेऽस्मिन् सर्वाणि पात्राणि स्पष्टं स्वस्थानेषु सामञ्जस्यमभि-
व्यञ्जयन्ति । सर्वे च सन्निवेशा ययोचितं निबद्धाः । पाश्चात्येभ्य इदं च नाट-
कमत्यन्तं रोचते । अत्रस्थराजनीतिनैपुण्यं प्राधान्येन प्रशस्यते तैः । संस्कृत
कवीनां शृङ्गारप्रधानरूपकोपनिबन्धन एव महानादरः ' इति यो दोषः विमर्शकैः
प्रख्याप्यते तमिदं रूपकं परिमार्जयति स्वविजयपताकया । येन दुःखशीलायाः
कुटुम्बिन्याः पात्रप्रवेशादृते नान्यक्तिमपि स्त्रीपात्रं निबद्धमित्येषः संस्कृतनाटक-
प्रपञ्चे स्मरणाहो विषयः । सर्वाङ्गसुन्दरमिदमेकमेव रूपकं अधिगतयशोवैशा-
ल्येन संस्कृतप्रमुखनाटकेषु परिगणितमित्यत्र न कापि विचिकित्सेत्यलं विस्तारेण ।

(५१)

संस्कृतं संघटनामूलम्

लेखिका—सौ सुकोचनादेवी

समनन्तरातीतवर्षे सोलापुरीय चतुर्थ द. भा. सं. साहित्यसम्मेलनावसरे 'संस्कृतं सार्वजनिकसंघटनामूलम्' इत्यस्मिन् विषये विद्वद्भिराचरितां चर्चाभुपश्रुतपस्या मे मानससरोवरे महान्तमेव कोलाहलमाकलयन्नुल्लोभाः विचारकल्लोभाः । संस्कृतं कथं संघटनामूलं स्यादिति बहुदिमं बहुवारं बहुधा कृतेऽपि विचारे मम मनसा समाहितिरासादिता । एवं कतिपयेषु दिनेषु व्यतीतेषु स विचार एव मनसि लुप्तः । परं पुनरचिरादेव संस्कृतमेव संघटनामूलमित्यनुभवाकडमासीदावयोर्दम्पत्योरकस्मादेव ।

एकदाऽस्मद्गृहे समजनि' चमत्कृतिरेकाऽभिमाननिवर्तिनी । मदीयो वल्लभो महाराष्ट्रदेशीयः । अहं तु कर्णाटकीया । उभयोरावयोः स्व-स्वजन्मभाषाभिमानः सहज एव । पतिर्मे कर्णाटी भाषां जानाति वक्तुं च प्रभवति । परं मन्दबुद्धिरहं महाराष्ट्री जानाभि न शक्नोमि गदितुम् । पत्युः कर्णाटक्यां प्रमुखे मम महाराष्ट्र्यामपाठे च तत्तद्भाषयोः सौख्यसौख्ये एव कारणे । स्वतन्त्रायां कर्णाटभाषायां नास्ति किञ्च लिङ्गदुर्गमता । पुरुषवाचकाः शब्दाः पुल्लिङ्गाः, स्त्रीवाचकाः स्त्रीलिङ्गाः, सर्वेऽचेतन वाचकाः नपुंसकलिङ्गाः । परं संस्कृतपौत्र्यां महाराष्ट्र्यां संस्कृत इव बह्वीयान्वल्लु लिङ्गसंरम्भः । तेन सुकृतया न वक्तुं शक्नते महाराष्ट्र्या भाषा परप्रान्तीयेत । पत्युर्गुणकरणमेव साध्वीनां श्रेयस्करमिति मन्यमानाऽहं तद्भाषेव मे भाषेति निश्चित्य दुस्त्यजं जन्मभाषाभिमानं दूरतोपसार्य प्रथमं यदा महाराष्ट्र्या भाषां वक्तुं प्रारभे तदा शब्दज्ञाने पर्याप्तेऽपि पुल्लिङ्गस्थाने स्त्रीलिङ्गं तत्स्थाने नपुंसकलिङ्गं प्रयुक्तवत्या मे दोषजटिलां भाषामुपश्रुत्य सकृद्वेदमन्त्रैस्स्वरमद्वसन् यातरो ननान्दरो बाळ-वाळिकाश्च । वल्लभो दूरादेव मन्दं हसति स्म । वृद्धौ स्वश्रुत्यशुरौ च ओष्ठयोः परिस्फुरन्तमपि हासं वलाञ्छलेन

(५२)

मुखविवरमाच्छाद्यसंवृण्वानौ गभीरभावेन न्यवेधतां सर्वानपहसतः। 'अनभ्यांसे सर्वेषामेवमेव भवतीति व्यधत्तां ते समाधानम् परं तेन न मे मनः समाहितमासीत्। सर्वेषामपहस्येन लब्ध्वावमाना मानधना बाष्पावरुद्धनयना तदैव प्रत्याङ्घ्रासिषमहम्-जन्मन्यास्मिन् न कदापि महाराष्ट्रभाषां भाषेय' इति। श्राविता च प्रतिज्ञा पत्युः। स च मौनमवलम्ब्य नान्वमोदत मे प्रतिश्रुतम्, न वा न्यवेधीत्। ततः प्रमृति सर्वेऽपि महाराष्ट्रा व्याह्वरन्ति स्म माम्। अहं तु कर्णाटभाषयैव व्यवहारम्। एवं सर्वो व्यवहारः सरलतया प्रचलितः।

कतिपयकालकक्षायां गतायां प्राणेश्वरः शनैरवादीन्मां रहसि 'प्रिये ! एवं कियत्कालं कार्णाटक्या वक्तासि। कुतो वा नाम्यस्यसि महाराष्ट्रीं वक्तुम्। एवं त्यागे न कदापि प्रभवसि महाराष्ट्र्या भाषितुम्। इदानीं त्वं महाराष्ट्रिया संजाता। न कर्णाटकीया। तदा महाराष्ट्र्यभाषानभ्यासः कथं युक्तः स्यात्। अतः शनैःशनैरभ्यस्य वद महाराष्ट्रयैव न पुनः कार्णाटक्या। न मे रोचते कथमपि, चिरं महाराष्ट्रदेशवसतेर्महाराष्ट्रकुले पतितायास्ते जन्म-भाषाऽपि कार्णाटकी। यस्मिन्देसे चिरं निवासः, यस्य देशस्यान्नेन निस्त्रयो देहपोषणं तद्देशीयभाषानभ्यासे किमिदं कृतघ्नता न स्यात्। महाराष्ट्रीयो वा भवतु कर्णाटकीयो वा स्यात् गुर्जरदेशीयो वा वर्तताम्। राजा वा राजताम्। प्रजा वा जायताम्। यो वा को वा विद्यताम्। यः किल यस्मिन्प्रान्ते पितृपरम्परया वसति, यत्प्रान्तीयाञ्चपरिणतदेहो भवति तेन तत्प्रान्तीय-भाषयैव व्यवहर्तव्यमिति सर्वसाधारणोऽयं नियमः। तन्नियमोल्लङ्घनं ते नाहं सह्ये। अतः परं त्वया महाराष्ट्रभाषयैव वक्तव्यम्। अशुद्धमपि स्वप्रान्तीय-भाषोच्चारणं वरम्, न पुनः परप्रान्तीयभाषोदितं शुद्धमपि। अतो मदादेश-मप्रमादमनुवर्तस्वधम्। मदनुवृत्त्यैव ते श्रेय इति विदुष्यास्ते नैव न विदितमिति। तदेतदाकर्ण्य सहसा वज्राङ्गेवाभवम्। अश्रुतपूर्वाणि वज्रसारक ठोराणि वचनानीमान्युच्चारयन्नयं मे प्रियवल्लभो वाऽन्यो वेति सन्दिहाना पुनः पुनरवालोक्त्यमुद्धान्ततरलतरतारकेण चक्षुषा मियाऽवनतमुखी। यस्य वदनेन्दोः

(५३)

सदा मधुरवचनसुधाविन्दव एव स्यन्दन्ति स्म हन्त ! दुर्भाग्यवशान्मेऽद्य तस्मा-
 देव आनिर्गलं स्फुलिङ्गाः स्फुरन्तीत्यालोच्य दिङ्मूढैवामवम् । नाज्ञासिषं च
 किमुत्तरं देयमिति । तदनु केषुचित्क्षणेषु गच्छत्सु पूर्वप्रत्ययात्कथंचित्प्रतिपन्न-
 मनस्स्वास्थ्याऽपि भयेन वेपमानाङ्गयष्टिर्गलदश्रुमुखी चाहं गद्गदस्वरेण स्खलदक्षरं
 मन्दं क्तुमुपाक्रमे । 'केन नाग्ना त्वां सम्बोध्येदानीं ब्रवीमि । दयाविरहिते त्वयि
 'दयिते' ति पदं न सार्थकम् । भाषाभिमानात्परिच्युतस्नेहं भवन्तं वल्लभे'ति कथं
 संबोधयेयम् । कालकूटकटुतरैर्वचनैः प्राणहरणोद्यते त्वयि 'प्राणेश्वरे' ति वचनं
 राज्यभ्रष्टस्यापि राजेति संबोधनमिव केवलमुपचारः । अतः सर्वदशायामपि
 सर्वदाऽपि अस्खलितस्वामितया 'नाथेति पदमेव सांप्रतं सांप्रतं मन्ये । नाथ!
 भवदुपादिष्टः सर्वोऽपि विषयो मया ज्ञायत एव । स्वप्नेऽपि भवदनुशासनातिक्र-
 मणं स्मरामि नाहम् । सदा शिरोधार्यैवाज्ञा वल्लभस्य साध्वीभिः । आपरिण्यादे-
 कदाऽपि प्रमादादपि भवतः 'प्रतीपं न गतं मयेत्यत्र प्राणनाथ एव प्रमाणम् ।
 साधुकण्ठस्थीकृतं मया शाकुन्तलं 'भर्तुर्विप्रकृताऽपि रोवणतया मा स्म प्रतीपं
 गम' इत्यनर्घं कण्ठोपदेशरत्नम् । न मे दुराग्रहो महाराष्ट्रभाषया न व्यवहरामीति ।
 यस्मिन्दिने भवतः मङ्गलं पाणिकमलमगुण्डहाम्, यदा च पावनतमे महाराष्ट्रे
 प्राविशम्, यदा च श्वशुरगृहेऽपदमारपयम् तदैवाहमवेदिषं महाराष्ट्र एव
 मदीयो देशः, महाराष्ट्री एव मदीया भाषेति । तथापि नाथ ! किं करोमि ।
 भवानिव नाहं तैलबुद्धिः । येन अल्पीयस्येव समये परप्रान्तीयां भाषां शिक्षेय ।
 परं घृतबुद्धिः, घनीभूतघृतबुद्धिरहम् । तेन समभिलषन्त्यपि समीहितसाधनेऽ
 पारयन्ती भवदप्रीतिभाजनीभूताऽभवमिदानीम् । महीयानेवोत्साहो मे भवदिष्टां
 सरसां महाराष्ट्रीं सेवितुम् । परं 'प्रथमकवले मक्षिकापातः' इव मदीयप्रथम-
 भाषणे एव लिङ्गव्यत्यासादिना सर्वेषां गृहवर्तिनामपहसनीयदशामापन्नाऽस्मि ।
 ततः प्रभृति महाराष्ट्र्या एकं शब्दमप्युच्चारयितुं बिभेति चेत्, सङ्कुचति
 मनः, अपत्रपते च हृदयम् । भवानपि मृदुहासासिना तदा मदीयहृदयविदारणे
 महत् पौरुषं प्रादर्शय एव । एवंस्थित्यां कथमुत्सहे, महाराष्ट्री भाषितुम् ।
 तथापि यदा मम प्राणेश्वरेण आज्ञाप्यते तदा मम हृदयदेवताप्रीत्यर्थं सर्वमव-

(५४)

मानं गिलित्वा सर्वमपहासं विस्मृत्य सर्वसङ्कोचं निस्सार्य सर्वां त्रपां दूरीकृत्य
प्रतिजाने भवत्प्रेमसाक्षिकं यद् अद्य प्रभृति प्रत्येकं शब्दं महाराष्ट्रभाषामयमे-
वोच्चारयामि । प्रसीदतु हृदयदेवता । दिशतु च पूर्वमित्राभीष्टान् वरान् ।
अनुगृण्हातु च प्रणयपरिपाकेण' इति । इति वदन्तीमेव नितान्तं प्रमोदप्रसन्नान्त-
रङ्गौ मन्दहासोत्फुल्लवदनारविन्दो मे दयितो बहुविधं मां संभाव्य समाश्वास्य
सन्तोष्य च निरगात्तस्मान्मन्दिरात् । निर्गच्छन्तं तं कुङ्कुमाङ्कितललाटं मां
चास्पृष्टकुङ्कुमरेखां दृष्ट्वा बहिर्वर्तिन्यः सख्यः इतरे च हसितुमारभन्त
सममेव । तदा साचीकृतलोचनेन विलोक्य मां मन्दं हसन् अट्टालिकामारुहत्-
कान्ते मे सन्तोष-लज्जान्तरालपतिताऽहं तदा कामप्यवस्थामन्वभवम् ।

परेद्युः प्रातर्गृहव्यापारनिर्वर्तनैकलक्ष्याऽहं दैवविपर्ययाद्वा प्रमादाद्वा
परापहासभयाद्वा कृतप्रतिज्ञाविस्मरणाद्वा चिरन्तनाभ्यासवशाद्वा पुनः कर्णा-
टभाषामेव यदा व्याहरम् तदा सभोपवर्तिनो बल्लभस्य अरुणितं लोचनेन,
कुटिलितं कटाक्षेण गाम्भीर्यं दर्शितं मुखेन, पलायितं हासेन, प्रोषितं प्रेम्णा
कान्दिशीकितं सरसव्याहारेण वक्रितं भ्रूलतया । तदवलोक्य च मे विदीर्णं
हृदयेन कम्पितं देहेन बाष्पैराकुलितं नयनेन भ्रान्तं बुद्ध्या अवधूर्णितं
मस्तिष्केण । किमिदानीं कर्तव्यमिति नाशक्नवमहमवगन्तुम् । क्षणमस्थापि मया
दिङ्मूढया । तदनु मन्दं मन्दं गृहव्यापारानकरवमचेतस्कतया । तस्मिन्वासरे
न केनाऽपि सह समलपम् । भाषिताऽपि समुदासभावैर्नोत्तरमदाम् । तस्मिन्नेव
दिने मम देवरतनयस्य वार्षिकजन्मोत्सवनिमित्तं सिद्धानि पक्वानानि करेणाऽपि
नास्पर्शमहम् । बन्धुजनदाक्षिण्येन कांश्चनाञ्चकवलान् मुखे निक्षिप्य कथमपि
पानीयसाहाय्येनागिलम् । पुनःपुनराग्रहेण परिवेषयन्ती प्रेममयी श्वश्रूदेवी
मदीयामवस्थामवलोक्य आह—‘वत्से ! किमस्वस्थशरीराऽसि, येन तव रुजितानपि
पदार्थान्न स्पृशसि । नाभक्षयः फेणिकादिपक्वानम् । नैवादः माषवटिकाः ।
नाप्यखादः व्यञ्जनोपस्करान् इति । ‘देवि ! बलवती बाधते शिरोवेदना
माम् । तत्किमपि न रोचतेऽस्मि’ ति प्रत्युदतरमहं मन्दस्वरेण । तदाकर्ण्य

(५५)

करुणाभरार्द्रहृदया 'वत्से ! इयत्समयं कुतो नाकथयस्वमिदम् । रुजा पीडिताऽपि कियन्ति वा गृहकर्माण्यकरोः । कियद्वा दाक्षिण्यं ते । जाते ! उत्तिष्ठ शयिता विश्रान्तिमनुभव । भिषक्सकाशादधुनैवौषधं समानाययिष्यामि येन ते शिरोवेदना क्षिप्रं शाम्येत । तावन्मञ्चे मृदुशय्यायां अयीथा । इत्यादिश्य भैषज्यानयनाय कमपि प्रैषयितुं बहिरगात् । 'सुष्ठुसोः शयनसिद्धतेव मे श्वश्रूनिदेशस्तत्कालेऽनुकूल एवामवत् । तत्क्षणमेव भोजनपात्रादुत्थाय शयनागारं प्राविशम् । व्यलुठंच शय्यायाम् । कथमपि न मनःशान्तिमयासीत् श्वश्रूप्रेषितं ननान्द्रानीतं भेषजमगत्याऽलिहम् । तेन न मे मनसः प्रशमः । वस्तुतो नासीन्मे भेषजशमनीया शिरोवेदना, किन्तु अन्य एव आसीन्मे रोगः, अन्य एवास्ति तस्यौषधम् । तत्को जानाति कान्तमन्तरा ।

संजातः सन्ध्यासमयः । प्राज्वलन् विद्युद्दीपा गृहे । तेन मे हृदयान्धकारो न केवलं न विलीनः किन्त्वधिकं समैधत कान्तसन्निकर्षभीत्या । अन्या मातेव मे श्वश्रूः स्वयमेवैकोपेल्य शयनमन्दिरं 'जाते ! अपि मन्दीभूता शिरोवेदना' इति करेण मे शरीरं परामृशन्ती पर्यपृच्छदमन्दस्नेहेन । 'अस्ति मे गुणविशेषो भेषजप्रभावात्ततोऽपि भवत्याः स्नेहरसायनाद् इति मूषैव मन्दमबोचि मयाऽवनतमुख्या । 'सुलु !' प्रेम्णाऽब्धूयमानं 'सुलोचना' शब्दस्य सङ्क्षिप्तं मे नाम । अस्मद्गृहे त्वं लक्ष्मीरसि । तवास्वास्थ्येन गृहे सर्वेषां मनांस्यस्वस्थानि । तव श्वशुरः पुनःपुनः पृच्छति निरामयतां ते । यातरो ननान्दरश्च व्याकुलिता इव दृश्यन्ते । बाल-बालिका उदासीना इव लक्ष्यन्ते परित्यक्तक्रीडाः । कर्मकराः सेवक-सेविकाः मुहुर्मुहुर्ननुयुञ्जते क नः स्वामिनी प्रेममयीति । अद्य अस्मद्गृहे हासध्वनिरेव न श्रूयते । मूकीभूतमिव मे गृहम् । तवैकदिना-स्वास्थ्यादीदृशी दशा । तदद्य पूर्णविश्रान्तिमनुभूय श्वः प्रातर्निरामया सर्वानानन्दय' इत्याभिधाय श्वश्रूः 'मा मा' इति वदन्तीमपि वत्से ! अद्य अस्मासु सर्वेषु मृष्टान्नं मुक्तवत्सु त्वमेकैवोपोषिताऽसि, तदिदं कत्रोष्णं सशर्करं क्षीरं पिव, येन तव पित्तमुपशाम्यति' इति पुनः पुनर्निर्वन्धेनापाययत्सादरम् ।

(५६)

‘स्वपिहि’ इत्युक्त्वा निरगाद्वाहिः । ततो व्यतीते प्रहरे कान्तो मे प्राविशच्छ-
यनसदनं भुक्तो गृहीतताम्बूलश्च । प्रविष्टो ज्ञातवृत्तान्तोऽपि स मामसम्भा-
ष्यैवाऽन्यस्मिन् शयनीयेऽशेत ससंरम्भम् । विस्मृतमिव तेन प्रेमलीलादिकं
सर्वम् । अपरिचितस्येव तस्य स्थितिरदृश्यत । प्रातर्दृष्ट्वा सैव गम्भीरता मुखे ।
स एवारुणिमा अक्षिण । सैव कुटिलता कटाक्षे । सैव भीषणता म्रूमङ्गे ।
तदवलोक्य जागृतं मे मनसि प्रातःकालीनप्रसङ्गस्मरणम् । आगतमात्र एव
तस्मिन् ससंभ्रमं समुत्थितां तदनु भयप्रस्तेन चेतसा सर्मापमुपमृतां मामीषदपि
नालोकयत्सः । भाषितोऽपि नाभाषत किञ्चिदपि । तदनु प्रवृद्धशोकभरा
गलद्वाष्पपूरा पर्यपतं पादयोः । प्राणमं पादग्राहम् । अभ्यर्थयं साञ्चलप्रसरम् ।
अन्वनयं साञ्जलिबन्धम् । ‘बहपराद्धं मया पुनरेवं न कदापि करिष्यामि
इति स्वमृदुकपोलयोः कराभ्यां चपेटिका अपि प्रादां वेगेन । पर्यपीडयं कर्णौ
‘त्राहि त्राहि क्षमस्व माम्’ इति पुनः पुनः बहुधा बहुशः क्षमामयाचेऽहम् ।
तथापि कोमलस्वभावस्यापि वल्लभस्य चित्तं न द्रुतं किञ्चिदपि । नोदन-
मदवनतं मुखम् । उन्मील्य नयने न मामपश्यत् । नैकमपि शब्दं निरसार-
यन्मुखात् । विफलाश्च मे सर्वे प्रयत्नाः । वितथीभूतमनोरथाऽहं बहुकालं
प्रतीक्ष्य तेन वाचाऽप्यसम्भाविता अपराद्धमात्मानमेव गर्हयन्ती मनसा शोक-
संविग्नचित्ता अलब्धनिद्रा अविरलगलदश्रुजलप्लावितशयनीया कथमप्यत्यवाहयं
त्रियामां बहुयामामिव । ततः प्रातरविचार्यैव तादृगवस्थां मां प्रस्थितः केली-
सदनात्खिन्नचेता दयितः । अहमप्युत्थिता गृहकृत्यान्यकरवमुदासीनमनस्का ।
तादृशीं मामवलोक्य ‘अधुनाऽपि ते सावशेष इवामयः । तल्माऽऽयासयात्मानं
कर्मकरणेन’ इति सर्वे न्यषेधन्नेहेन । परं ममान्तरां स्थितिं को वेत्ति ।
तैर्निर्विद्धाऽपि यथोचितं कर्माण्यतनवमेव । रुद्धिनामित्तेन आहारोऽऽपीकृतः ।

‘द्वितीयदिनरात्रिरपि पूर्वनिशावृत्तं न व्यस्मरत् ।’ स एव भावोऽलक्ष्यत
कान्तस्य । तस्यामपि तमखिन्यां नैव निद्रासखीसमागमः संपन्नः । एवं
द्वित्रिदिनान्यावयोरुदासीनतां विलोक्य सर्वे बन्धवो व्यतर्कयन् दम्पत्योः प्रेम-
कहम् । तत्कारणं न केनाऽपि विदितम् । अन्न-निद्रादिविरहेण कृशया
मे दुर्दशमवलोक्य नितान्तमन्वकम्पत श्वश्रूः । परं कान्तस्य चेतसि

(५७)

मदीयावस्थया न कोऽपि संजातः परिणामः । मया प्रमादात्कृतस्य मन्तोः
 असंभाषणरूपं शासनं कृतं । तेनाप्यतुतः तदपर्याप्तं मन्यमानः नारीणाम्
 अशक्तवधायितोऽपि घोरतरो दण्डो विहितः । कलहशमयनाय श्वश्रूदेव्या
 कृतोऽप्युपदेशो वैयर्थ्यमयात् । तदेतत्सर्वपरिपाकेण सत्यमेव ज्वरपीडिताऽ
 भवम् । ज्वरश्च चतुरधिकशतसंख्यांश (डिग्री) तोष्यधिकं प्रवृद्धः । मतिश्च
 सर्वे बान्धवाः । बाष्पाकुलनयनाः श्वश्रू—ननान्द—यात्मुखा बान्धवाः पर्यचरन्मां
 बहुधा । बालाः सर्वेपि खिन्नवदना मम शयनमन्दिरं परित्यज्य नान्यत्र गताः ।
 आहूताः स्वदेशीया विदेशीयाः प्रथितयशसो भिषग्वराः । दयालुर्मे बल्लभः
 साश्रुमुखो निजोदासीनताया अयं दुर्विपाकः इति पञ्चात्तमनाः प्रायश्चित्ततया
 ममौषधोपचारादिना क्षणमपि नाजहान्मे रुग्णशय्याम् । ज्वरतापेन विसंज्ञा-
 दशायामपि प्रालपं बहुधा—‘नाथ । पुनरेवं न कदापि करिष्यामि । बलवदपरा-
 द्धास्मि । क्षमस्व प्रमादकृतमेकदाऽल्पतरमागः । भवन्तमृते का वा गतिर्मे ।
 को वा शरणम् । सर्वबान्धव्यं त्वम्येवावसितं मे । सकृदप्यालप । एकवार-
 मपि प्रणयदृष्टिं विकिर मयि । बलवती बाधते प्रेमपिपासा माम् । न मां
 दूरीकुरु । सर्वथा प्रपन्नास्मि । त्वदेकायत्तजीविताऽस्मि ’ इत्यादि इत्यादि ।
 तन्निशम्य स्मृतपूर्ववृत्तः कान्तो मे सर्वसमक्षं सोऽन्नस्वरं समुद्रिक्तशोको रोदि-
 तुमुपाक्रमत । तन्निशम्य सर्वे विस्मयस्तिमिताः ‘ किमिद ’ मिति विभ्रान्ता
 भीताश्च परस्परमवालेकयन् । मया किमराद्धमिति कान्तमन्तरा न कोऽपि
 प्राभवद्विज्ञातुम् । असम्बद्धमिव भासमानं प्रलापं मे श्रुत्वा ममाऽनिष्टपाशङ्क-
 माना मयसंभ्रान्ता श्वश्रुअप्रार्थयन्त्रैकान्देवान्मम क्षमाया प्रत्यश्रुणोच्च कुलदेवता-
 यात्रां विधातुम् । अचिन्तयत् श्रीसत्यनारायणं त्रनविधानपणेन । अस्मरत्
 श्रीवेङ्कटगिरिनाथम् । शरणमन्वयाच्च मनसा श्रीजगदम्बाम् । नेत्रे निमील्य
 अञ्जलिमावध्य मुखेन किमपि मन्दं पठन्ती कामपि देवतां चित्ते चिन्तयन्ती
 मुहूर्तमतिष्ठत्सा । मम ज्वरातिरेकप्रलापे श्रुतमात्र एव भयोद्विग्नः श्वशुरस्तक्ष-
 णमुत्थाय मन्दिरान्निर्गत्य तस्मिन्नेव दिने अन्यरोगिनिरीक्षणाय मोहमयीतः
 समागतं प्रथितं चिकित्सकचूडामणिं प्रभूतं वित्तं प्रदाय गृहमानीय समदर्श-
 यन्माम् । स वैद्यविद्यार्थिशारदः सूक्ष्मपरीक्षाविचक्षणो रोगनिदाननिपुणो
 नाडीं निरीक्ष्य कर्णप्रविष्टनलिकया चिरं शरीरं परीक्ष्य मन्दमहसत् । तदवेक्ष्य

(५८)

सर्वे क्षणमाश्चर्यचकिता एवाभवन् । किञ्चिदाश्चस्तचित्ता श्वरः ' अपि मे
वत्सा निरामया स्यात् । अपि पुनस्सञ्चरणेनालङ्कुरिष्यति मम सदनम् । अपि
वर्धयिष्यति नः कुल सौभाग्यम् ' इत्यार्तस्वरेण साश्रुनयनमपृच्छदातुरतया ।
तदाऽभाषत भिषग्वरः—अम्ब ! मा भैषीः । स्नुषा ते चिरादेव लप्स्यते
स्वास्थ्यम् । नार्यं सांक्रामिको रोगः । न वा सन्निपातज्वरः । नापि विषू-
चिका । किन्तु महता चित्ताघातेन संजातस्य हृद्रोगस्य प्रतापोऽयमागन्तुक-
ज्वररूपः । ज्वरस्यास्याद्यैव प्रशमाय बहुशो दृष्टसामर्थ्यमौषधं दीयते मया,
येन प्रागेव प्रभाताद्विगतज्वरा भाविष्यति भवदीयैषा स्नुषा । ततोऽस्या
हृदयाघातनिमित्तं विचार्य तदपगमाय प्रयत्नो विधेयः, येन पुनरचिरादेव
हृष्टपुष्टा समानन्दयिष्यति भवतः ' इति निगद्य पेटिकामुद्धाट्य काश्चन
गुटिकाः प्रदाय औषधयोजनाऽनुपानपध्यादिकं संकथ्य त्वरितमगा-
दन्यत्र रोगिपरीक्षार्थं समाहूतः । तदौषधप्रभावेण ज्वरो मे प्रशान्तो रजन्या-
स्तृतीये यामे । तदा श्वरः सुखानां बान्धवानामानन्दस्य सीमैव नासीत् । मम
हृद्रोगस्य परं निदानं दम्पत्योः कलह एव भवेदिति निर्णय्य बहुधा निर्भर्त्स्य
मम बल्लभं मन्मनस्समाधानाय समुपदिश्य किञ्चिदपदेशेन बहिरगुरुकैकशः ।
अवशिष्टे आवामेव जम्पती तच्छयननिकेतने । स्वयं पश्चात्तापेन बन्धूनां नि-
र्भर्त्सनेन च खिन्नमानसो जीवितेश्वरः सविध उपविश्य मम हस्तं स्वपाणिनाऽऽ-
दाय स्वकपोले मुखे वक्षसि च प्रेम्णा निधाय समुदितं वाष्पं, ममापरिज्ञानाय
मुखं विवृत्य वसनाञ्चलेन प्रमृज्य शनैरवादीत्—' हृदयेश्वर ! दिष्टया सुजी-
विताऽसि । मम पुण्यगारिमा बलवत्तर आसीत् । मयैव दुरात्मनो निष्करुणस्य
प्रेमरसानभिज्ञस्य स्त्रीस्वभावाकञ्जनकलावकिलस्य मूढस्यापचारेणैव साध्वीमणि-
स्त्वमीदृशी दशमापन्नासि । तत्क्षमापये मदपराधप्रमार्जनाय इत्यावेद्य
मच्चरणप्रहणाय प्रासारयत्पाणी । अन्तराल एव तावुपगृह्य शिरसि स्कन्धे च
निधाय ज्वरक्षीणशक्तिरहमवदं शनैः—नाथ ! मैवं वादीः । भवदीयशासना-
तिक्रमापराधो मयैवादौ कृतः । तत्परिमार्जनाय अहमेव नाथ जीवितनार्यं
क्षमापणाय । न कदापि प्रमादं विधास्यामीतः परम् । भवतु यथेच्छमशुद्धो-
च्चारः । हसन्तु स्वैरं सर्वे । तेन न कापि क्षतिर्मे प्रसन्ने प्राणाभिन्ने जने ' इति ।

(५९)

तदाश्रुत्य सः—मुग्धे ! कुतो वेदानां स विचारः । अधुनैव ते
 ज्वरः प्रशान्तः । वक्तुमपि नास्ति ते शक्तिः । प्रथममाप्नुहि पूर्णमारोग्यम् ।
 ततो विचारयाव स्वेरं तं विषयम् । एतर्हि सर्वानपि विचारान् मनसो दूरी-
 कृत्य 'प्रशान्तस्वान्तेन विश्रान्तिमनूभूयास्त्वम्' इत्यावेश वाचंयमामकरो-
 न्माम् । असंज्ञादशायां किं मया प्रलपितम्, सर्वेषां दशा कीदृशी जाता,
 को वा वैद्यः समागतः । के के पर्यचरन्मामित्यादि सकलमेव वृत्तांतमामूल-
 मविकलमावेदयद्दयितः । तदाकर्ण्य सर्वेषामेव प्रेमभाजनमात्मानं धन्यमाकलयम् ।
 कृतज्ञतारसो हृदयमापूर्य प्रमेदबाष्पभरेण प्रावहचयनाभ्याम् ।

तदनु व्यतीति मासार्धे लब्धे च पूर्णारोग्ये समासादितायां च पर्याप्तश-
 क्त्यां समगच्छावहि रहस्यावां दम्पती । पुनःभर्षाविषयः प्रस्तुत एव मया । अहं
 किञ्चिद्विहस्य संस्कृतपद्येनैव प्रारम्भे वक्तुम् । तदनु निसर्गकविः कान्तोऽपि
 तथैवोदतरत् ।

अहम्—भाषां महाराष्ट्रमयीं रसज्ञा—

भूषायितां नाथ तनेमि नित्यम् ।

पति—कार्णाटकीमेव गिरं मदीय—

कर्णावंतंसां कुरु कोमलाङ्गि ! ॥१॥

अहम्—अशुद्धमुक्ता न हि रोचते किं

वर्षास्त्रवन्तीव मदीयभाषा ।

पति—तेजास्विनी नूनमशुद्धमुक्ता

मान्यैव च प्रावृषि जन्हुकन्या ॥२॥

अहम्—उदारचेताः परकीयभाषां

सम्मन्यसे सन्ननि कान्तयोक्ताम् ।

पतिः—क्षपाप्रदीप्तां नु कृपीटयोनेः

मुग्धे ! किमु द्वेष्टि शिखां सुधांशुः ॥३॥

अहम्—तमोतरं नाथ कुशाप्रबुद्धे !

न दातुमीशे प्रमदा किलाहम् ।

पतिः—अनुत्तरेणैव निजेष्टसिद्धौ

कुशेशयाक्ष्यः कुशला निसर्गात् ॥४॥

(६०)

अहम्— मनोज्ञसंज्ञापसुधारसेन

संसिक्तचेता नितराममोदे ॥

पतिः— अहं तवाधीनसुधां तथाचेत्

पातुं स्मितास्येऽधिगताधिकारः ॥५॥

एवं काव्यमये प्रणयरसाभ्युदये विवादे प्रचलितेऽकस्मात्तत्र समागतः
 आयुष्मान् पञ्चवार्षिको भया संपाठितकतिपयसंस्कृतशब्दो वत्सः शरच्चन्द्रः
 ‘‘अम्ब ! ‘‘ तात ’ इत्यावां मुग्धाक्षरैः सम्बोध्य मदीयोत्सङ्गे निषण्णः
 स्वजनकं विलोक्य मन्दमहसदव्याजसुन्दरम् । तदाऽहमीषस्मितविकसितमुखी
 सुखपरवशं प्राणसखमवदम्—‘ नाथ । चतुरश्रपटोऽयं त्राल आवयोरियत्स-
 मयमनुपशान्तं प्रणयमयविवादं परिहरतीव निजमुग्धालापेन ’ । ‘ तत्कथमिव ’
 इति सकुतुकं सप्रमोदं च परिपृच्छति ‘ कान्ते प्रेक्षस्व अम्ब, ‘ तात, इति
 संस्कृतशब्दाबुद्ध्यर्थं ’ सूचयतीव नौ सर्वप्रान्तीयजनसंघटनामूलं संस्कृतमेव
 भूषायाताम् भवन्तौ येन क्षणार्धे विवादो विलयमापद्येतेति इति शनैरलपम् ।
 तच्छ्रवणमात्रे भर्ता मे सानन्दं सोल्लासं च ‘ हो हो एवं वा । चतुरस्याशयं
 चतुरैव जानाति, न तु शाकुन्तलमादव्य इव मूढजनः । निसर्गनिपुणाधियः
 प्रत्युत्पन्नमतयश्च असन्तमपि पराशयमूहमानाः ललनाः साध्नुवन्ति समीहितं ।
 तत्किमपि वा भवतु । आवयोर्विवादप्रशमायोभयाभीष्टतमं संस्कृतमेवाद्य
 प्रभृति वक्तव्यमावाभ्याम्, येनावयोः सन्तन्तेः संस्कृतमेव जन्मभाषा
 भवेत् । क्रमशो गृहभाषा, अन्ततश्च राष्ट्रभाषापि भूयादिति मदीयः प्रत्ययः ’
 इत्युदगिरत् । सप्रमोदमनुमोदमानाऽहमवोचम्—‘ आवयोः सुखपरिणामो
 विवादोऽयं स्मारयति श्रीभगवद्वाक्यम्.... ‘ यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्
 इति । आवयोः कलहपरिहारे मुरसरस्वतीप्रसाद एव प्रभुरासीदिति तस्या
 एव विशेषतो वरिवस्यां विधास्याव आवामवश्यं कृतज्ञतापारवश्येन ’ इति ।

एवं संस्कृतं सङ्घटनमूलमित्यनुभवारूढमाप्सीदावयोः । तदितरावपि
 तरुणदम्पती संस्कृतमभ्यस्य सरसमाकलयतां निजजीवनमित्याशास्य विरम्यत
 इदानीम् ।

(६१)

अजातं शिशुं प्रति

गणेश व्यं. जोशी आचार्य (B. H. G.)

अध्यापकः भारतीयविद्याभवनं मुंबई.

‘मार्को’ इत्यभिधानं तस्य । आसीत्कस्मिंश्चिद्ग्रामे निवासः । जर्मना-
क्रमणात्पूर्वमेव नातिदूर एव ग्रामान्तरे निवसन्तः । ‘एलन’याऽयमात्मनो द्वितीयः
संवृत्तः । अचिरादेव गृहीतः स प्रदेशो जर्मनवीरैः । एतत्सर्वं ‘समालोक्याऽस्यापि
चेतश्चञ्चलं सञ्जातम् । निमग्नञ्च विचारसागरे । एकतो गृहाः गर्भवती गृहिणी,
अन्यतः स्वदेशम्प्रति आत्मनः कर्तव्यम् । द्वयमप्यनतिक्रमणीयम् । देशोद्धारार्थं
श्रद्धया बद्धपरिकरोऽयं दूरं विहाय स्वकीयान् भोगान् प्राणैर्म्योऽपि प्रियां प्रियां
कठोरगर्भां तस्या जनकगृह एव तां परित्यक्तवान् गृहीतवांश्च वीरवेषम् ।

चरोऽयं सर्वत्र प्रचरन् तेषु तेषु युद्धेषु कार्यं कुर्वन् कदाचित् जर्मनवीरैः
कदाचित् इटालियनवीरैः सह चिरं रणं सम्पाद्य सर्वत्र प्रथितयशः सम्भूतः ।
समयान्तरे प्रचलिते भयङ्करे युद्धे स्वस्वकार्येषु चिरं प्रयुद्ध्य श्रान्तशरीरः
सञ्जातत्रणः केनचित् वीरेण ताडितः पातितश्च भूमौ । निर्गन्धश्च रुधिरप्रवाहः
साहाय्यमपि आवश्यकं न समीपम् । विषण्णाश्च सर्वे सपदि निषण्णाः ।
किमयं कालेन कवलित इवेति परस्परं वातां कुर्वन्स्वल्पेषु यथाकथञ्चित्
स्ववस्त्रात्पत्रं किमपि बहिर्निष्कास्य पत्नीगर्भगतं पुत्रं प्रति पत्रं लिखितं
तेन ।

तात । अन्धतमसेनाच्छादितः अन्ध इव, श्वसितुमपि न शक्नोषि, नितान्तं
कोमलः, अप्राप्ताऽऽकारस्त्वं तथापि त्वामभिनन्दामि । इदानीं न काचित् ते
त्वं । त्वं कामं सुखी, किन्तु त्वदीयो जन्मवासरः समीप एव । तदर्थमेव
शक्तिं सञ्चिनोषि । यदा स कालः समायास्यति त्वमपि उद्युक्तो भविष्यसि ।

(६२)

त्वदीया जननी (यस्यै अहं सदैव स्पृहयामि) तुभ्यं सर्वस्वमपि दातुमुत्कण्ठिता वर्तते । त्वमनुभविष्यसि संघर्षं व्याकुलताञ्च । त्वदन्तः वर्तमानं किमपि तेजस्त्वामग्नं अग्न एव नेष्यति । त्वमपि प्रकाशं वायुं जीवनञ्च प्राप्य प्रमुदितो भविष्यसि को जानाति किमर्थमिति, इन्त यदि वा त्वदीये प्रथमं नेत्रोन्मीलनमद्रक्ष्यम् यदि वा त्वदीयं प्रथमं स्वरं श्रोतुं प्राग्भविष्यम् तदा कृतकृत्योऽभविष्यम् । किन्तु कुत एतन्मन्दभाग्यस्य मम ।

जीवनवर्हिं सदैव प्रज्ज्वालय, तत्रैव तपस्त्वं वृद्धिं प्राप्नोषि । अनेनैव तापेन संसारे मानवत्वं जीवनञ्च सबलं भवति, किन्तु इदं तावत् विशेषतो ज्ञातव्यं, यथाऽयं वह्निस्त्वदायत्त एव स्यात्तथैव प्रयतनीमम् । यदि स्फुलिगाः ज्वालाः गगनव्याप्ता भवेयुः न कोऽपि प्रत्यवायः न भेतव्यम् । यदा त्वं स्यविरः समापितकृत्यस्तदा अन्धकारव्याप्तवातायनस्थदीपवत् स्फुल्लिगानाम् ज्वालानाञ्च प्रकाशस्तव लोचनयोरग्रे चकास्यात् । शीतासु ध्वान्तमिश्रासु तमिस्रासु मार्गधृष्टानाम् पथिकानाम् कृते स एव शरणं स्यात् ।

जिज्ञासा, पिपासा ज्ञानस्य, संशोधनं, अनुसन्धानं, सदैव यथा स्यात्तथा कुरु । विहाय च क्षितिजमन्यन्न चक्षुर्भा निक्षिप एतान्येव तवामरताया आधारत्वेन कल्पितानि । आपस्त्रेव पदं निधेहि । किन्तु स्वदृष्टिः सूर्यं तदुपर्येव वर्तमाना या तारकास्तत्रैवास्तु । अयं हि विश्वस्यैको नियमो यश्चापरिवर्तनशीलः निशानन्तरं वासरस्यैव आगमो भवतीति ।

कार्यं कुरु । तत्कथमपि वा भवतु । स्वकीयं साहसं विश्वासञ्च दृढीकुरु । मयाल्लज्जा न कर्तव्या, तन्मा गोपय । तदुपरि विजयं प्राप्नुहि । अस्मिन् विषमे संसारे श्रान्तान् जनानालोक्य त्वमुत्साहविहीनो मा भूः । तमसश्चरमप्रदेश एव तेजसः शलाकाः नित्यं नृत्यन्ति तत्रैव गन्तुं प्रयतेथाः ।

(६३)

चिन्तय, विचारो निश्चयः । निश्चयानुसारेणैव कार्यं श्रेयस्करम् ।
दृढबुद्धितत्त्वयोर्मध्ये भावान् विचारांश्च तत्रैव मा स्थिरीकुरु । तव प्रवृत्तय एव
तुभ्यं पन्थानं प्रदर्शयिष्यन्ति । ता एव समीचीनं व्याज्यं ग्राह्यं वा निर्णेतुं
प्रभवः ।

यदा त्वमग्रे गच्छसि तदा एतदपि चित्ते कुरु पश्चात् किमस्ति ।
भग्ना आशा प्रमादाः रुधिरसरित् एतादृश एव संसारः । सम्प्रति यं परिस्व-
ज्याहं गच्छामि तदर्थं कामं जिह्मेमि । कृतपूर्वान् प्रमादान् जानीहि, किन्तु
स्वदृष्टिः सर्वदा अग्रे अग्रे एव श्रेयणीया । भविष्यति सोषान एव पदं निधेहि
येन विहायेमां निशामुषसः प्रकाशं गन्तुं प्रभवेः । जीवनस्य प्रेमाऽक्षुण्णोऽस्तु ।
मृत्योर्मा मैत्रीः । प्रेमविहीनं जीवनं व्यर्थं स्यात् । तदपि आवश्यकताधिकं न
भवेत् । कदाचित् मरणमेव वरं भवति तदानीं तत्परित्यज्य नान्यत्किमपि
वरम् ।

सुहृदां सुखं सदैवास्तु । चेतस्वदीयं यदङ्गीकर्तुं न प्रभवति यन्मिथ्येति
यदलीकामति तत्र क्रोधाग्निः सर्वदैव प्रज्ज्वलतु ।

जीवने स्वल्पेष्वपि वस्तुषु मनसः समाकर्षणमस्तु, हिमखण्डं, तृणाग्रमंत्रं,
वृक्षशाखानां परस्परमीलनेन स्वत एव सञ्जातं वितानं, पक्षिणां चित्रविचित्रान्
पक्षान् तृणेषु पतितो नीहारः युवत्याः स्मितम् एतेष्वपि तदेव माहात्म्यं वर्तते
यत्सवितुस्तेजसि विद्युतो विद्योतने, वायोः प्रवहने, सागरस्य तरङ्गेषु, कस्यचित्
वीरस्य वीरतायाम् ।

सम्प्रति तस्य लोचनयोस्तेजः शनैःशनैरस्तं गच्छत् आसीत् । अंगुलयोऽपि
यथावत् कार्यं कर्तुं न प्रभवन्ति । लेखनीं धर्तुमप्यसमर्थाः । पत्नीगर्भगतं पुत्रं
प्रति तत्पत्रं पूरयितुं नाशकत् । तत्रैव पत्रे कथमपि विवरणमभिलिखत् “कृपयेदं

(६४)

पत्रं मम प्रियाया एलनायाः करगतं कुर्वन्त्विति ॥ अनन्तरं वायुना तन्नोत्पते-
देतदयं कयोऽस्याऽधस्तान्निक्षिप्याऽपतत् ।

तस्य सुहृद्भिस्तमन्वेष्टुं यत्रतत्राटद्भिः सुदैवात्तत्राऽगतैस्तत्पत्रं पठितम् ।
पठितेषु च तेषु सहसैव सर्वेषामपि आननात् इमे एव विचारा अस्माकमिति
बागुदगिरत् । तस्य पत्रस्य प्रतिलिपिः सर्वैरपि लिखिता । मार्कोवीरस्य तत्पत्रं
गर्भगतं शिशुं प्रति सर्वेषामेव पत्रं सम्पन्नम् । केनचिल्लिखितम् आशिषः, शिरसि
आघ्राणं, आगच्छाम्यहम्, त्वदीयं भावि उज्ज्वलं भवतु । ॥ पत्रस्य प्रतिलिपिं
कृत्वा सर्वैरेव सा स्वसमीपे गृहीता । यदा स परलोकं गतस्तदा तदेव पत्रं
अन्यैश्चरैः पठितं नीतञ्च तत् प्रतिलिपिकर्मणि । एवञ्च क्रमेण प्रत्येकस्य
चरस्य तत्पत्रं सञ्जातं यो योऽन्तर्बत्नीं पत्नी परित्यज्य रणमागतः स स स्वप्रियायै
तदेव पत्रं प्राहिणोत् ।

मार्कोवीरस्य तत्पत्रम् एलनया न दृष्टं पठनं तु दूरमेव यत्र सा निवसति स्म
प्रदेशो जर्मनवीरैराक्रान्त उदरसात्कृतश्च तेषामेवाधिकारे स प्रदेशः सम्प्रति,
किन्तु महता प्रयत्नेन तत्पत्रम् एलनायै दातुं केचनचरा निगूढभावास्तत्राऽऽ-
गतास्तदा नष्टप्रायाः प्रदेशाः, दग्धानि गृहाणि, उच्छिन्नं सर्वं, तत्पूर्वमेवाधिका-
लोकाः जर्मनवीरैः कयाशेषतां प्रापितास्तेष्वेवास्माकमेका एलना । मार्कोवीरस्य
पुत्रो जन्म ग्रहीतुं नाशकत् । अन्ये बहवः पुत्रास्तत् पठितुं समर्था भवेयुः
ये जन्म ग्रहीतुं शक्नुयुः । कदाचित् सर्वोपि संसारस्तत्पत्रं पठेत् ।

(६५)

प्रणयविजयः

ले.—श्रीशिवरामशास्त्री शिन्ने 'साहित्यविनोदरत्नाकरः

चमत्कृतच्छात्रचयचकोरेश्विरचूषिताम् ।

विद्याख्यां चन्द्रिकां सेवे वेदेन्दुप्रभवां शिवाम् ॥१॥

वाण्यैव साहित्यविनोदरत्नाकरेत्युपाध्यर्पणसत्कृतो यः ।

काविः स शिन्नेशिवरामशर्मा नवं मुदा कौतुकमातनोति ॥२॥

अस्ति किल जम्बूद्वीपान्तर्वातिनि भारते वर्षे सूर्यतनयहरिति, भुवि ख्यातो महाराष्ट्रो नाम जनपदः । तन्मध्ये नानाविधपण्यगणपूर्णापणं नाना-देशागतविद्वज्जनाध्युषितं नातिशीतोष्णवाततया प्राणिवृन्दसुखावहं श्रीशिव-भूप-बाजिराजादिवीरनिवासप्रथितं परमाद्भुतं पुण्यपुरं नाम नगरं वर्तते । यन्मध्ये बाजिराजपन्तनिर्मापितं समस्तानीककयासंबद्धं प्राचीनशिल्पकौशलं प्रकटयदिव भूमिदुर्गं वर्तते । यस्योत्तरस्यां मूलिकामुष्टिकयोर्मध्ये श्रीशिवाजि-भूपमूर्तिर्युक्तं तन्नामाङ्कितमुपपुरं यस्यैव दक्षिणस्यां ककुभि च शतसोपानशालि पर्वतीश्वरमन्दिरमधिशैलकं बांलाजिपन्तप्रधानस्य शिवभक्तिमद्यापि जनेषु प्रकाशयति । तथाच यत्पुरं देवलोकजिगीषयेव नानाविधदैवतमन्दिराणि शतशो धारयति । यस्मिन्पुरे सुरक्तता गृह्णनेषु कामिषु च, अतिशुभ्रता मूलकशाकेषु परिचारिकावसनेषु च, सुदीर्घतैक्ष्णदण्डेषु जातिकलहेषु च, वैचित्र्यं चलच्चित्रपटेषु युवतिवसनेषु च, निवासिजनेषु व्यसनं विधानां विविध-व्यायामानां च, अभिमानः प्राचीनसंस्कृतेः स्वकीयाग्रेसरत्वस्य च, विद्यार्थिनो विद्यार्थिन्यश्च परमाभ्यासशीला बुद्धिमत्तराश्च, येच धनार्जनाद्विद्यालभं, प्राणेश्वरोऽपिच कीर्तिमधिकां मन्यन्ते । तथापि केचन वैदिकधर्मीया अपि शिखानष्टाः, ब्राह्मणा अप्यनुपनीता अनुपवीताश्च, क्षत्रिया अप्यदृष्टस्त्रागमा दुर्बलाङ्गाश्च, वैश्या अप्यलसा निर्धनाश्च, जीवित्पितृका अपि श्मश्रुवपनतत्प-राश्च, प्राचीनसंस्कारबलादन्तः स्वधर्माभिमानवन्तोऽभ्याचारहीनाश्च सन्ति ।

(६६)

प्रायः सर्वजातिभवाच्छात्राः समानवेषाः स्त्रीवर्जम् । यथेच्छधृतकेशमिषेण स्वीयमाचारकालुष्यमिव शिरसा धारयन्ति । धूपवर्तिधवलधूममिषेण मुखतोऽन्तःस्थितं शुभाचारमिवोद्धमन्ति । किंवहुता । भटभट्टा गता दूरं छत्रच्छात्रावलिः स्थिता । सुधारणोत्थानभयाद् दुःस्थिता असुधारकाः ॥ १ ॥ विद्यालय—वैविध्य—बाहुल्यवशादिदं नगरं, तक्षाशिलावाराणस्यादीनि प्राचीनविद्यास्थानकानि नूनमतिशेते । किन्तु निशाचरीवृन्दपरिवेष्टिताऽशोकवनिकवस्थिता जनकात्मजेव कतिपयवेदशास्त्रपाठशालावष्टब्धा प्राचीनविद्याऽर्वाचीनविद्यासंमर्दे चकितचकितेव भीतभीतेव कथंचिर्जीवितं धारयति । स्वयोग्यकालं च प्रतिपालयति । स्यादेतत् ।

अथैकदापराण्हाकालोत्तरमेतस्यैव पुरोत्तमस्य वारुण्यां दिशि चतुःशृङ्गशैलस्थितां भवानीं वन्दित्वा प्रतिनिवृत्ता कापि परमलावण्यतारुण्यचातुर्यसौशील्यशोभिता विद्यार्थिनी कुमारी तस्यैव शैलकस्योपलकायामेकतमस्य छायातरोरधस्ताच्छिलापट्टके शुद्धव्रातं सेवितुं न्यषीदत् । तावति तस्या अप्रत एव मार्गे पादरथसंचारी कोऽपि विद्यार्थियुवा यदृच्छादृष्टां तामेवावलोकयन्सौन्दर्याकृष्ट इव शनैःशनैस्तं प्रदेशमागन्तुमारभत । हन्तैतानति तस्य पुरस्तादेव केनचिद्गोपालेन प्रचोदितं ग्राम्यपशुवृन्दं तदग्रपथेन समापतत् । तस्माच्चैका कालिकेव कृष्णवर्णा रक्तनेत्रा च, हेरम्बमूर्तिरिव प्रकामजठरा, शालिग्रामशिलेव सुश्यामलस्निग्धशरीरा, चण्डिकापि महिषप्रिया, महिष्यप्यराजपत्नी, विशालशृङ्गधरापि न पर्वतभूमिः, गोपहितापि न मानुषी, करिणीव विशालपृष्ठदेशा घटापीना गृहोत्सुका काचित्कासरी सहसा, पार्श्वे भव पार्श्वे भवेति पश्चाद्भावतो गोपालस्य वचनमनवधानेनाशृण्वन्तं तं तरुणपथिकमनिच्छुरप्याक्रामत् । ललाटलग्नेन तद्विषाणप्रहारेण च संमूर्च्छितोऽसौ तरुणस्तस्मात्खण्डितैकचक्रात्पादरथादकस्माद् भग्नतरुरिव भूमावपतत् । तदवलोक्य स गोपालो मनस्यतीव संत्रस्तः सर्वान्महिष्यादीन्पशूनांशु संमेल्य द्रुनतरं स्वावासमनयत् । सा तु कन्यका, अहह ! अयिः मातः ! किमिदं जातमिति वदन्ती तस्य यूतः पूर्वमदृष्टस्यापि तादृशीमवस्थां दृष्ट्वात्मनो जलकुण्डिकया सह तत्समीपं द्रुनपदैरधावत् । प्रथमोपचारसंविधानं संवि-

(६७)

दानासौ तस्य शिरसि ललाटे मुखे नेत्रयोश्च जलसेचनं पल्लवानिलबीजनं
 स्वकरकर्पटेनास्य ललाटव्रणबन्धनं सुकोमलकरकमलयुगलेन शिरःसंवाहनं च
 व्यधात् । एवं तथा रमणीयबालिकयोपचर्यमाणोऽसावचिरादेव लब्धसंज्ञ
 उन्मील्य चक्षुषी अग्रे स्वसेवानिरतां तां सुमुखीमवलोक्य तादृगवस्थायां स्थितोऽ
 पि प्रहृष्टमनाः सन्नुपकृतमेव काल्या महिष्यात्मानं ताडयन्त्यापीति चित्तेऽ
 करोत् । अथ शनैर्निषद्य तां कुमारीमुद्दिश्य का न्वत्रभवत्री पूर्वपरिचयाभावेऽपि
 मम साहाय्यं संज्ञाप्रत्यायनं चाकरोत्तत्कथनेनानुगृह्यतामयं जन इत्यवादीत् ।
 तन्निशम्य सा युवतिः किंचिदिव दूरे स्थित्वाह । भद्र ! अस्ति कोङ्कणेषु
 रत्नपुरसमीपे केतकीनामकं किंचित्खेटकम् । तदभिजना भूटोपनाम्नः सोम-
 नाथभट्टस्य दुहिता शालिनीसंज्ञास्मि । अस्मिन्नेव पुरवरे परशुरामाभिधे कला-
 विद्यालयेऽधीयाना द्वितीयकक्षाविद्यार्थिनी वर्ते । नगरमध्ये सदाशिववीथ्यां
 श्रीमुरलीधरमन्दिरसन्निधौ च निवसामि । एष मे संकेत इति स्वनिवास-
 पट्टिकामस्मै प्रदायाव्रवीत्—श्रीमतामपि ग्रामकुलादिपरिचयमभिलषामि ज्ञातुं
 कुतूहलाविष्टचित्ता । यदि न प्रस्यवायस्तदुच्यतां मदीयोत्कण्ठापनोदनायेति ।
 स विद्यार्थियुवाप्यवोचत् । शृणु चेत्कौतुकम् । अस्ति भवत्या नाम क्वचिन्मा-
 सिकपत्रिकायां मया दृष्टपूर्वम् । मम पितरौ केतकीग्रामादनतिदूरस्थे कदली-
 ग्रामे निवसतः । स ग्रामोऽस्मत्पूर्वजैरग्रहारत्वेन संप्राप्तः । तस्मिन्ग्रामे
 प्रथितस्य करवोपाब्धस्य हरिपन्तस्य पुत्रोऽहं चन्द्रकान्तनामा । अत्र पुरे च
 मूलिकामुष्टिकासंगमसमीपवर्तिनि दाक्षिणात्यविद्यालये कलाध्यापकवर्गे संप्रत्य-
 धीये । अद्य कौतूहलादात्मीयं लोहाश्वमारुह्य पूर्वपरिचितामेतच्छैःसृष्टिशोभां
 दिदृक्षुरेतां भूमिं यावदायामि तावदेव महिषीसंरम्भवशादेतामवस्थां प्राप्तो
 दुर्लभमत्रभवत्याः परिचयं करतलस्पर्शसेवनलाभं चाप्नवम् । महिषीललाट-
 संघट्टनं कस्य वा महते सौभगाय न भवेत् ? । किञ्च तावति 'यत्राकृतिस्तत्र
 गुणा वसन्ती'ति सुभाषितस्य साक्षादनुभवोऽपि लब्धोऽद्य मया । शालिनी
 तु तदुदितमहिषाशब्दश्लेषश्रवणेन स्मितमुखी तच्चरमवाक्याकर्णनेन किञ्चित्स-
 लज्जेव च भूत्वाऽवदत् । न मया मानवधर्मतोऽधिकमनुष्ठितम् । संकटेऽ
 न्यसाहाय्यदानायैव रुग्णपरिचर्या—प्रथमोपचारयोः शिक्षणं मया गृहीतम् ।
 तेनैव श्रीभवान्याः प्रसादादत्र भवादृशस्य विद्वन्मणेः सेवावसरं परिचयलाभं

(६८)

चाप्रवमिति महन्मे भागधेयं मन्ये । तत- सस्मितवदनश्चन्द्रकान्तः प्रत्यवादीत् ।
 अयमावयोः परिचयः सुदृढो भवत्विति वाञ्छामि । शालिन्यपि सहासम-
 ब्रवीत् । चतुःशृङ्गस्थलदेवीप्रसादेन यद्यन्तराया दूरीभवेयुस्तर्हि सेतयत्येवायं
 मनोरथः । अयं च श्रीमतां ललाटपट्टे षट्पितः कालीप्रसादः किं निष्फलो
 भवेत् ? स एव परिचयस्थिरस्मारकमिति मन्तव्यम् । इदानीं ममाश्वरथमारुह्य
 मदीयनिवासं यास्यावः । भवदीयः पादरथोऽपि मार्गं कस्यांचिद्विपणौ पुन-
 र्नेवीकरणाय स्थापनीयश्च । अथ तावुभावप्यश्वयानेन शालिनीनिवासमग-
 च्छताम् । तत्रेश्वरसं फलानि च सेवित्वा सुस्थश्चन्द्रकान्तश्चेतसि किमपि
 चिन्तयन्दाक्षिणात्यविद्यालयस्थं छात्रालयमगमत् । ततः प्रागेव च्छात्रावासमा-
 गतो हरिपन्तो विश्रान्तं स्वसुतं चन्द्रकान्तं क्रमेण प्रामोदन्तं निवेद्य स्वग्रामीणस्य
 विष्णुशर्मणः कन्या भवद्वधूरस्माभिर्दृष्टा संमता च सर्वेषाम् । वरदक्षिणापि
 सार्धसहस्रं रूप्यकाणां लप्स्यते । तदत्र विषये कीदृशस्तवाभिप्रायस्तं निवेदयेति
 प्रावोचत् । अथ चन्द्रकान्तस्तातं महिषीसंरम्भादिकं सकलमपि तद्दिनवृत्त-
 मुदित्वा पुनराह । भोः परमपूज्यास्तातचरणाः ! परमयोग्यानुरूपया वध्वा
 सह मम परिणयः कर्तव्य इति भवतां संमतं स्यादेव । तत्केतकीग्रामस्थस्य
 भट्टकुलजसोमनाथभट्टस्य कन्या शालिनी मम पत्नी भवत्विति मदीयो मनोरथः ।
 अन्याः कुमारीस्तु मातृभगिनीसमा एव मन्ये । ततो हरिपन्तोऽवदत् । वत्स !
 सोमनाथभट्टकुलं धनेन शीलेनाचारेण च तुल्यमेवास्मत्कुलस्य । कन्या तु साक्षददृष्टा
 त्वयैव शस्यते । किंतु तत्कुलास्यास्मत्कुलस्य च पितृपैतामहकं वैरमस्ति ।
 तत्कथमेष संबन्धः शक्य इति मे चिन्ता समुत्पन्ना । ततः पुत्रो वदति ।
 तातपादाः ! ममेदं वचनं क्षम्यताम् । पुराणकाले वसिष्ठविश्वामित्रयोर्महा-
 न्कलहोऽभूत् । तत्स्मारं स्मारमाधुनिकैर्वासिष्ठैर्विश्वामित्रगोत्रजैश्च यदि परस्परं
 वैरमारभ्येत सुखशान्तिविनाशाय, तर्हि तद्युक्तरूपं भवेत्किम् ? । ‘मरणा-
 न्तानि वैराणि’ इति श्रीरामवचनमस्ति । तस्मान्मन्ये, अयं प्राचीनो
 वैरवाहिरावयोर्विवाहसंस्कारजलावगाहनेन प्रशाम्यत्विति ममोत्कटा मनीषा ।
 शालिन्यैव सुशीलयानुरूपया कृतोपकारया च मम संसारसुखप्राप्तिर्नान्यथा ।
 अथ हरिपन्तो, यत्ते रोचते तद्विचार्य कुरु । आस्मिन्नेव तु वर्षे विवाहस्ते भव-
 त्विति वार्धक्यपीडितस्य मम तव जनन्याश्चामिलाषो नान्यो नावाग्रहः, इत्य-

(६९)

मिधाय व्यरमत् । अथ द्वितीयस्मिन्नहनि सविशेषं कृतनेपथ्यपरिग्रहः सहर्षः
 स युवा शालिनीमनोगतं जिज्ञासमानस्तदावासमेवायासीत् । साच सुस्मितव-
 दना तं स्वागतवचनैर्दुर्घफलाहारादिभिश्च पर्यचरत् । अथारामभूमौ पर्यङ्किता-
 स्थितां तामवादीच्चन्द्रकान्तः स्फुटम् । आर्ये सुमुखिगुणगणशालिनि मन्मनोवृ-
 त्तिहारिणि शालिनि । सुस्फुटं पृच्छामि तत्क्षमस्व । स्पष्टमेव चोत्तरय । पिता
 मे मम विवाहसंपादनकामनया ह्यः समागतोऽस्ति । मम मनस्तु दर्शनकाला-
 त्प्रमृति त्वयापहृतमिव । तस्माद्यदि तवानुमतिः स्यात्तदावयोः स आकास्मिकः
 परिचयो विवाहप्रस्थिबन्धने चिरन्तनो भवतु । एतदर्थं त्वां विज्ञापयामि । ततो
 विकसितवदनारविन्दा रक्तिमाङ्कितकपोलकान्तिः सा सुदती मन्दाक्षमन्दाक्षरं
 मधुरमधुरनिनादमेवमाह । भोः सन्मान्य विद्वद्वर का तुं मूढा परमानन्दकरं
 संतापवारकं चन्द्रप्रकाशं वसनाञ्चलेन निवारयेत् । इयत्रत्रभवतोऽभ्यर्थना ममोप-
 र्यनुग्रहो भगवत्याः प्रसाद एवेति च मन्ये । किन्तु श्रूयतां ममैकः पणः, यतः
 प्रमृति मया गृहिणीव्रतं ग्रहीष्यते तत एवात्रभवतापि शिखासूत्रधारणव्रतं प्रत्यहं
 सन्ध्यावन्दनव्रतं चावश्यकर्तव्यद्वया परिपालनीयम् । सन्ध्याबीजादेव हि सदाचा-
 रवृक्षः प्ररोहेत । विद्या-धनादिकं निखिलं धार्मिकाचारसेवनादेव लभ्यते शो-
 भते च । ईश्वरः परलोको वा नास्ति तथाच वैदिककर्मवादो मिथ्येति भवन्मतं
 प्रायो न स्यादेव । मदीयकुलं सदाचारसंयुक्तम् । मत्पित्रादय आचारविहीनसंबन्धे
 दुर्मनायमाना भवेयुरिति मम भाति । मत्पितृचरणा अनेकश इदं वचनं पठन्ति ।
 यथा ' विप्रो वृक्षस्तस्य मूलं तु सन्ध्या वेदाः शाखा धर्मकर्माणि पत्रम् । तस्मा-
 न्मूलं यत्नतो रक्षणीयं नष्टे मूले नैव वृक्षो न शाखा ॥ आचाराल्लभते चायुरा-
 चारा ल्लभते बलम् ' इति च । तत्रेवमपर्याकुलाप्यहं सदाचारं त्यक्तुं नोत्सहे, न वा
 धर्मं तृणं मन्ये भवादृशैः पाण्डितैराचारस्वीकारे कृते प्रचुरा नराः सदाचारनिरता
 जोयरन्न संशयलेशोऽपि । अतः सन्ध्यादिन्नितयपालनाय दीयतां मे वचनम् ।
 ततः परं मनसा त्वदीयैवाहं शरीरेणापि त्वदीया भविष्यामि । क्षम्यतामिदं ममाप्र-
 हयुतं प्रगल्भवचनम् । आदीयतामियं मदीयाभ्यर्थनेति ! अनन्तरं सानन्दश्चन्द्रकान्तः

(७०)

सहासमब्रवीत् । अयि भद्रान्तरे अस्यानभयपर्याकुले! शालिनि! सिद्धो मे मनोरथः
 अयं तव पणो मम मोदरुभक्षणदण्डायते । मया कानिचिद्वर्षाणि कृतः सन्ध्या-
 त्यागो न नास्तिक्यहेतुकः, आलस्येन कुसङ्गेन तत्त्वविचाराभावेन चेदमभवत्
 उपवीतं धारयाम्येव । शिखासन्ध्याचाराविषये तावद् गृहाणेदं मम वचनम् (तस्याः
 करं करेण स्पृशति)॥ अतो भवतु नौ कुल्योर्विवाहसंवन्धेन चिरवैरप्रशमः । अत्र-
 भवत्याऽद्य मदीयोऽनाचारः प्रेमबलाद्विजित इत्यावयोर्यत्प्रथमं पुमपत्यं जनिष्यते
 तस्याभिधानं प्रेमविजय इत्येव करिष्यामीति मम निश्चयः इति । अथ शुभे मुहूर्ते
 हरिपन्त-सोमनाथभट्टयोः संमत्या तौ बधूवरौ विवाहग्रन्थिनिबद्धावभूताम् ।
 परस्परानुकूलतया सौशील्येन च चिरं गृहाश्रमानन्दममन्दमन्वभवताम् ।

सनातनः

(रवीन्द्रनाथस्य 'फलसंचय'नानुवादः)

(Fruit Gothating)

अनुवादकः श्रीवनमाली

सकलशैलकुलसार्वभौमस्य हिमालयस्य उत्तुङ्गोत्सङ्गाङ्गणे तरङ्गभङ्गाभिरामं
 रिङ्गन्त्याः परमपवित्रायाः गङ्गातरङ्गिण्याः विविक्तरमणीयपावनतमे तीरे परंज्योतिः
 निरन्तरमनुध्यायन्नासीत् काश्चित् तपस्वी सनातनः । तत्र कदाचित् समागतः
 काश्चित् चिरकालतप्ततपाः कृशांगयष्टिः दीनः ब्राह्मणः । मुनिमेनं प्रणम्य सः
 प्रार्थयामास “ योगिन् दारुणतरदारिद्र्यदलितस्यास्य पामरस्य साहाय्यं कुरु ”
 इति ।

योगी प्राह—किमस्ति मम सन्निधौ तव दातुं तुण्डिकामेनामनुपयुक्ता-
 मपहाय ”

(७१)

“संप्रत्याप्तिनिमित्तं चिरादनुष्ठितेन तपसा प्रसन्नः शिवः त्वत्समीप-
मुपगन्तुं मामाज्ञापयद् इति दैन्यलोललोचनमगादीत् स विप्रः । तदालोक्य-
मन्दमधरदल एव मृदुहासं लसयन् विरागी तत्रैवानुभागीरथीतीरं कमपि
पुलिनप्रदेशं स्वांगुल्या निरदिशत् । तत्र च पुलिनगर्भे गङ्गाप्रवाहोपलब्धमेक-
ममूल्यंरत्नं निगूहितमासीदेतेन निस्पृहशिखामणिना स्यादिदं कस्याप्युपयुक्तमिति ।
इदानीं च निर्दिष्टे तत्स्थाने समासादितमेव तद् रुचिररुचिनिचयनिरस्तान्धकारं
कैस्तुभेसादंर रत्नं रंगराजेन तेन विप्रेण ।

साश्चर्यचकितचमत्कृताचित्तं तदालोक्य गृहीत्वा च तंमहार्घमणिं विस्मय-
स्तिमितोऽभूद् भूदेवः । तत्रैव पुलिनराशेरुपरि विचारमौढ्यादुपविश्य । “सत्त्वपि
पार्श्वे एव ईदृशेऽनर्थे मणौ हस्तप्राप्ये कुतो वाऽसौ मुनिः नास्मै स्पृहयति नापि
चक्षुषापि निरीक्षते । नैव वा सिकताकणादधिकमेनं मन्यते ” इत्यादिविचार-
धारापरंपराप्रवाहप्लावितमानसः चिरं निदध्यौ दूरप्रतीच्यशैलशिखरतरुराजितिरो-
हितोऽभूद् अंशुमाली । ” प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतंगस्य च गोगणश्च
निलयाय गन्तुम् ।

मन्दं मन्दं पदं निक्षिपन् स महीसुरः योगिनमुपसत्सर्प ।

“विरक्तशिखामणे नाहमपेक्ष एतन्मणिम् । परमीदृगमणिसहस्रमपि
तृणीकुर्वन्तीम् आत्माश्रियं ज्ञानराशिं च अनुग्रहाण मे ” इत्युक्त्वा तं
रत्नराजं गङ्गाप्रवाहे पातयित्वा प्रणनम पादयोः संजातज्ञानो
दयतिरोहिताशापाशमोहान्धकारः महीसुरपुङ्गवः ।

(७२)

जनान्तिकम्

निर्माणं मर्मोद्घाटनम्

मधुरवाण्या नियतकालम् अप्रकाशने को वा हेतुरिति जिज्ञासते उद्विग्नः
सर्वोपि वाचकवर्गः

किमित्यक्षिणी आकुलीकृत्य अश्रुकारणं पृच्छति अविहितधनोत्सर्गः ? ।

+

+

+

अलवारनरेशेन संस्कृतविश्वविद्यालय (युनिव्हर्सिटी) प्रतिष्ठापनार्थं
कोट्याधिकरूप्यकाणि वितीर्णानि ।

आकर्ष्यैतद्ब्रह्मानन्दसहोदरपरमानन्दमनुभविष्यामः अनुभवामः
अन्वभवाम च ।

अथापि प्रतिष्ठाकामुकनैकपण्डितप्रेष्ठभूयिष्ठे उत्तरभारते धृतजन्मने
विश्वविद्यालयाय एतदप्याशास्महे यत् ।

त्वत्तः खाण्डवरङ्गताण्डवनटो दूरेऽस्तु वैश्वानरः ।

+

+

+

संस्कृतपत्रम् इदानीं मधुवाणीविषये वाचंयमित्रं विभर्ति ।

“पत्रिकां दृष्ट्वा.” नहि नहि मूकवत् मौनमाचरेत् ।

+

+

+

‘उन्मत्तः,’ ‘संस्कृतं,’ कार्यालयमुपगत इति संतुष्यामः ।

सं. संपादकः तमेन सनातधर्माभिमानातीति लिखति ।

(७३)

अपि नामैनं अग्रिमेऽङ्के विनीत इत्यपि लिखेत् संपादकः ?

×

×

×

संस्कृतस्य राष्ट्रभाषात्वसमर्थनावसरे मा विरोधमाचरतु भवानिति रद्वसि
प्रकाशं केवलेन संस्कृतप्रेम्णा एवमभ्यर्थितोपि राष्ट्रभाषात्वाय विरोधमेवान्वतिष्ठत् ।
अतो युक्तमेवेदं स्वयं गृहीतमुन्मत्तपदम् ।

+

+

+

“संस्कृतं न्यांग्वेजस्य राष्ट्रीयभाषीकरणमेव मम जीवनस्य प्रधानोऽद्देशः
आदर्शश्च । ये संस्कृतराष्ट्रभाषाविद्वेषिणः ममापि द्वेषिणः । तैः भाषणमपि कर्तुं
नोत्सहेऽहम् ” इति सर्वदा प्रतिजानाति संस्कृतं संपादकः ।

अहो वशीकरणचातुरी अहोव्ययनिष्ठता अहो आदर्शवादिता च सं.
संपादकस्य यत् “संस्कृतं राष्ट्रभाषा न कदापि कथमपि केनापि कुत्रापि कर्तुं
भवितुं वा अर्हति ” इति नैकैः संस्कृते एव प्रकाशितैः लेखैः प्रतिपादयन्तं
सर्वत्र च समासु सघण्टाघोषं सकण्ठशोषं च प्रस्थापयन्तं तदर्थमेव च धृतोन्मत्त-
पदवीकं दाक्षिणात्यतरुणम् आसकौटावन्तर्भावयति ।

इदानीम् उन्मत्त एव संस्कृतराष्ट्रभाषात्वानुकूलः स्यात् । परिस्थिति-
महिम्ना स्वयमेव ।

+

×

+

घटनासमिति रचनार्थं जवाहिरेण आकारितः जिन्नामहाभागाः “यवना
राज्यघटनायां न सहकुर्वन्ति ” इत्यगादीत ।

अंतश्चोदित एष आग्लसचिवैः किं नाथ ‘जिन्ना’ वदेत् ”

×

+

+

भारतमन्त्रिभिः व्हायिसरायप्रभृतिभिश्च अद्ययावत् काग्रेससचिवासाय
उपोद्धूतः मुस्लीमलीगः नाधुना ब्रिटिशानां वचः मानयति ।

(७४)

“स्नेहातिरेकसंवृद्धो.... लिङ्गात् स्वेशितुःशिरः”

+ + +

मुस्लीमलीगः घटनासमित्यां कुतो न सहचिकीर्षति ?

यतः कांग्रेसः सहचिकीर्षति । नान्यदत्रकारणम् ।

+ + +

संस्कृतरत्नाकरः एकादशवत्सरीये प्रथमांके “ दक्षिणभारतस्य प्रमुख-
ताभिमानं वहन्ती मधुरवाणी हन्त न कर्णयोः कदाचिदुपगच्छति ” इति
वत्सरारम्भनिवेदने वदति । अतो व्यवस्थापका रत्नाकराय मधुरवाणी न
प्रेषयन्ति वा ।

कथं कुतो वा न प्रेषयेयुः । मध्ये तावत्तैर्नैव स्वाप्रकाशने कारणं
यदावेदितं तदेव कारणं मधुरवाण्या अप्रकाशने उद्भूत । परं महता प्रयत्नेन
भूरिधनव्ययाङ्गीकरणेन च विजयपुरसम्मेलनाङ्कं कालिदासाङ्कं च दशमे वत्सरे
प्रकाश्य एकादशे वर्षे नियतवेल्मप्रकाशिता अपि बृहदाकाराङ्कप्रकाशनेन
बद्धादरा एव सुरसरस्वतीसेवायां मधुरवाणी.

तर्हि रत्नाकरः किमेवमुक्तवान् ?

सर्वपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति । आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि
न पश्यति ।

+ + +

चिरायपि नयनयोरगोचरमपि सुप्रभातं संप्रति संस्कृतप्रपञ्चे सुप्रभात-
मेवोदपादयत् ।

धन्या खलु वाराणसी या महोदारं सुरसरस्वतीसेवात्परस्य सुप्रभातस्य
प्रकाशनव्ययमारोद्धहनसमर्थ संस्थाविशेषं समृद्धैश्वर्यपुष्टं रक्षितवतीति ।

मासचतुष्टयात्प्रागेव अन्तर्बहिरपि सौन्दर्यविशेषमुद्बुद्धत् प्रकाशितमपि
सुप्रभातं सर्वसंस्कृतप्रणयिनयनानन्दगोचरं सदपि रत्नाकरदृष्टेगोचरं कथम् ?

(७५)

यथा मधुरवाणी कर्णगोचरा तस्य नाभूतया सुप्रभातमपि दृष्टिगोचरं
नाभूत् ।

तर्हि कथमयं रत्नाकरः ।

भवानेव विचारयतु केषामयमाकर इति ।

+

+

+

वृद्धेन महात्मना रामनामजपः सर्वदाऽनुष्ठीयते तथैवोपदिश्यते च ।
अधर्मश्रान्तचित्तानां, अबलानां बलं हास्यं बालानां रोदनं बलम् । वृद्धानां भजनं
बलम् ॥

कलकत्तानगरे शासत्र्यपि मुस्लीममन्त्रिमंडले महानेव हत्याकांडः
प्रचलितः अगस्तषोडशदिनाचरणसमये ।

“अव्यवस्थितचित्तानां दिनाचारो भयंकरः”

“जात्यन्धाः सचिवाः यत्र सुदुर्वर्तिसमा जनाः ।

अपक्वमतयो राज्यं यद्वा तद्वा भविष्यति”

“जात्यान्ध्यं बहुसंख्यात्वम् अधिकारो नेतृचोदना ।

एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र (बंगाले) चतुष्टयम्”

×

+

+

पाकिस्तानस्य स्थानाभावाद् भाविराज्यघटनायां लीगः न भागं जिघृक्षति ।

“कुक्कुटो यदि नो कूजेत् अर्कः किं नोदितो भवेत् ?”

+

+

+

इत्थलं पल्लवितेन पौरोभाग्यसौभाग्यशाली

वनमाली ।

(७६)

विमर्शवेदिका

श्रीव्यासपाणिनिभावनिरणयः— ग्रन्थोऽयं वेदान्तव्याकरण-विमर्शरूपः पदवाक्यप्रमाणज्ञानां त्रय्यन्तनिष्णातानां महामहोपाध्यायानाम् श्रीमुष्णमव्याकरणसुव्वरायाचार्याणां तनूद्भवैः श्रीमत्तातपादचरणसरोजसेवासमुपलब्धशङ्खब्रह्मविद्यावैदुष्यैः महामहोपाध्यायश्रीमुष्णसेतुमाधवाचार्यैर्विरचितः तदन्तेवासिना तिरुपतिश्रीवैकुण्ठेशसंस्कृतमहाविद्यालये व्याकरणाध्यापकेन रा. राम-मूर्तिशर्मणा प्रकाशितः । मूल्यं रूप्यकत्रयम् ।

समग्रोऽयं ग्रन्थो निपुणमवलोकितश्चास्माभिः । महान् प्रमोदः सम-जनि । ग्रन्थेऽस्मिन् पाणिनिः पतञ्जलिर्वा व्याकरणसूत्रभाष्यकारौ भागवतोत्तमौ विष्णुसर्वोत्तमत्ववादिनावेव । यथाभगवान् व्यासो महाभारतश्रीमद्भागवत-विष्णुपुराणादिसात्विकोत्तमग्रन्थेषु विष्णुपारम्यं तत्त्वमित्यावेदयति तथा पाणि-निपतञ्जली अपि स्वीयसूत्रभाष्ययोरिममेवार्थं स्पष्टयत इति तत्तद्वाक्योदाह-रणपुरस्सरं समर्थयन् महामहोपाध्यायाः सेतुमाधवाचार्या इति सुस्पष्टमव-गम्यते । महावैयाकरणा नागेशप्रभृतयः स्वस्वमताग्रहेण किमपि प्रत्यपादयन् परं व्यासमतानुयामिनावेव पाणिनिपतञ्जली इति सरलसरल्या शैल्या आप्र-हमन्तरा दूषणोक्तानुपयुजन् सप्रमाणं सयुक्तिकं ग्रन्थोऽयं तात्त्विकमर्थं निर्धार-यति । अतस्तेते तत्त्वजिज्ञासवः सर्वेऽपि ग्रंथमिममत्यवश्यमनुवाच्य पाणिनिभा-वावबोधनेन प्रमोदंतामित्याशास्महे ।

दृक्प्रत्ययपंचांगखंडनम्— ग्रंथस्यास्य लेखकाः केकारुश्रीजग-द्गुरुविद्यारण्यसंस्कृतपाठशालाध्यापका वेदातालंकारमहामहोपादेशिकेत्यादिविरु-दालंकृता ब्रह्मश्रीकडतोका शंभुगोपालकृष्णभट्टमहाभागाः । प्रकाशकाश्च वेदांत-रत्नविद्यालंकारेत्यादिविरुदाकिता अद्वैतवेदांतविद्वांसो ब्रह्मश्रीकर्किसूरिश्रीरामचंद्र-शास्त्रिणश्च । पुस्तकोपलब्धिस्थानम् । श्रीरामचंद्रसंस्कृतपाठशालाध्यापका ब्रह्म-श्रीहेगडेगणपतिशास्त्रिणः मु. पोष्ठ हेगडे तालुक कुमठा जिल्हा उत्तरकानडा ।

(७७)

जगति किलेदानीं बहवो दृक्प्रत्ययपंचांगान्येव धर्मकार्येषु योग्यानि
इति ब्रुवाणास्तत्रतत्र दृश्यन्ते । परमेतास्मिन् ग्रन्थे दृक्प्रत्ययपंचांगानि धर्मकार्यो-
पयुक्तानि नैव सर्वथा इति नैकधिवचनप्रमाणोदाहरणपुरस्सरमनेकयुक्तिप्रदर्शन-
पूर्वकं च साधुतया समर्थितम् । तथाच दृक्प्रत्ययवादिमुखमंजका द्वादश प्रश्ना
आदौ पृष्ठाः । अखिले अपि भारते येये सुप्रसिद्धाः किल जगद्गुरुपीठाधीश्वरा
स्तथा महामहोपाध्यायादिजगन्मान्यविरुदालंकृता महाविद्वांसः स्वस्वोदारमत-
प्रदर्शनेन ग्रंथमिममितरां समस्लाघयन्नित्येवं पुस्तके प्रकाशितेभ्यः अभिप्रायेभ्यो
विज्ञायते । अतो विषयमेतं जिज्ञासवो ग्रन्थमवश्यमेव प्राप्य समवलोकयन्तु इति
सामिमानमागास्महे । ग्रंथोक्तप्रकारेणानुष्ठानमेव तद्विषयज्ञानसंपादनमेव मूल्य-
मस्येति प्रत्यपादयन् प्रकाशकाः ।

सर्वथा निजतत्त्वप्रसारकर्मणि बद्धादराणामयमुद्यमो नितांतं प्रशंसनीय
इत्यलम् ।

नवनाट्यसंवादसुधा—रङ्गीकुलोत्पन्नेन श्रीरङ्गाचार्यसूनुना लक्ष्मी-
कांतशर्मणा 'बॅचलर ऑफ आर्टस् इति बॅचलर ऑफ टीचिंग' इति चोपपद-
द्वयसमलङ्कृतेन विरचिता । जोशीलोखण्डे इति प्रथितया श्रेण्या स्वीये प्रतिभा-
मिल्ल्ये मुद्रणालये सम्मुद्र्य च प्रकाशिता । मूल्यमेको रूपकः । पुस्तकेऽस्मिन्
सरलसरल्या सरसया च शैल्या आधुनिककालानुगुणा विविधविषयकाः संवादाः
श्रुतिमनोहरसंगीतानुकूलानि पद्यानिच मिलित्वा द्वाविंशत्सङ्ख्याः पाठा विर-
चिताः । प्रतिवर्षं प्रचाल्यमानेषु उत्सवसम्मेलनादिषु विद्यार्थिवृन्देन सम्यगग्निने-
तुमतितरामनुकूल इति सानन्दमभिनन्दामो वयं कान्ताचार्यमहोदयान् । संप्रति
हि बहवो विद्यार्थिनः संस्कृतभाषाशङ्कमात्रश्रवणेनैव दुर्वोधा इयं भाषा इति
सुतरां भीता विषेकविधुरा अर्धमागधीप्रभृतीतरभाषाश्रयणेन सरससुरभारती-
मधुरातिमधुररसास्वादनजनितममन्दमानन्दमलभमाना वंचिता भवन्ति ये तेते
संवादसुधामिमामनुवाच्य कीदृशी सरलता सुबोधता च संस्कृतभाषायामस्तीति
सम्यगवगच्छन्तु अवगत्यच परित्यज्य चार्थमागध्यादि सर्वथा अनुरज्यन्तां संस्कृत
भाषाम्यसने इति सानन्दमावेदयामश्च ।

(७८)

सर्वेभ्यः संपादाः पद्यानि च अतीव सरसा इत्यतस्तत्र तत्र माध्यम-
विद्यालयेषु संस्कृताध्यापका अध्याप्य विद्यार्थिनीभ्यो विद्यार्थिभ्यश्च अभिनयन-
कलार्जनेन सार्धं संस्कृतभाषापाठवंच संपादयितुं प्रयतन्तामित्याशास्महे ।

एवमेव विविधसुबोधग्रन्थरचनेन सुरसरस्वतीसेवाकर्मणि बद्धादराः
संस्कृतस्य राष्ट्रभाषात्वसंपादने प्रवर्ततां महाभागा इत्यभ्यर्थयामहे च ।

श्रीमद्भागवतप्रदीपितसूत्रार्थसारः— कर्णाटकमण्डले महि-
शूरराज्यपरिगणितं परमोदारवणिगूजनसंभृतं देवनगरं नाम (कर्णाटकभाषया
दावणगेरे इति) सुप्रसिद्धं नगरं विद्योतते । तत्रच श्रीसर्वज्ञाचार्यसेवासंधाध्यक्षा
विद्वद्रा वाक्कीलव्यवसायलब्धयशसोऽपि भागवतधर्माचरणपरायणा भगवत्तत्त्व-
जिज्ञासुमहोपकारिणो बी. ए. बी. एल. पदवीविभूषिता बी. भीमराव महाभागा
भागवतोत्तमा देवनगरालंकाररूपा विराजन्ते । एते च महाभागाः श्रीबादरायणीय
ब्रह्मसूत्राणां कर्णाटकभाषया प्रतिपदार्थं निरूपयन्तः सुबोधया शैल्या तद्रहस्यं
वाचकेभ्यः समुदाहरन्ति ग्रन्थेस्मिन् ।

“ सर्ववेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यते । तद्रसामृततृप्तस्य नान्यत्र
स्याद्रतिः क्वचित् । ” इति किल संवर्णितस्य जगति सर्वमान्यस्य श्रीमद्भाग-
वतस्य महिमा तु सुप्रसिद्धः एव । एतादृशो हि श्रीभागवतग्रन्थश्च “ अर्थोऽयं
ब्रह्मसूत्राणां ” इति च स्वरूपवर्णनेन पुराणेषु नितरां श्लाघितश्च । कस्यकस्य
ब्रह्मसूत्रस्य केनकेन भागवतश्लोकेन अर्थविवरणं कृतमित्येतत् सामान्यतो जना
नावगच्छन्ति परं ग्रन्थेऽस्मिन् सुस्पष्टतया बी भीमरावमहोदया भागवतश्लोके
कस्मिन् कः सूत्रार्थो विवृत इत्येतत् कर्णाटकभाषया श्लोकार्थमपि पदशो
निरूपयन्तः सूत्रार्थमपि स्पष्टमवगमयन्तो महदुपाकुर्वन्तित्यर्थे वयं तेभ्यो
धन्यवादान् सहस्रशो वितरामः समभिनन्दामश्च । संप्रति ग्रन्थस्यास्य षट्
संघिकाः कार्यालयमस्माकमलमकुर्वन् । प्रतिसंचिकायां ब्रह्मसूत्राणां एकैकः
पादो विव्रियते । संचिकाश्चेमाः त्रैमासिकरूपेण पूर्वं प्राकाश्यन्त । संप्रति
षाण्मासिकरूपेण प्रकाश्यन्ते इति विज्ञायते । ये प्रारंभे एव रूप्यद्वयं दद्युस्ते-
षामर्थे मूल्यं पंचरूप्यात्मकम् प्रेषणव्ययः पृथगेव ।

भागवतब्रह्मसूत्रार्थरहस्यं जिज्ञासवोऽत्यवश्यं कर्णाटकभाषामयं ग्रंथमिमं

(७९)

संपादयंतु इति वयमाशास्महे ।

उपन्यासभारतीः—अयं ग्रंथोऽपि देवनगरीय (डावणगेरे) सर्वज्ञाचार्यसेवासंघतः प्रकाशितो विद्वद्वरेण बी. भीमरावमहोदयेनैव विनिर्मितः कर्णाटकभाषामयः ।

सुप्रसिद्धे श्रीसर्वज्ञाचार्यचरित्ररूपे महाकाव्ये श्रीमध्वविजये यः पंचदशः सर्गः तत्र किञ्च श्रीमत्त्रिविक्रमपण्डिताचार्याः श्रीमदाचार्यैः सर्वज्ञैः सह वादमकुर्वन् । तदवसरे विविधानि दुर्मतानि युक्तिप्रमाणोपन्यासपुरस्सरं खण्डितानि । शास्त्रीयविषयतया सामान्यजनदुर्बोधोऽयं सर्गः । लेखनकलायां कृतहस्ता इमे भीमरावमहोदयाः सरलसरसया वाग्धोरण्या दुरुहानपि सर्वान् विषयान् यथा सर्वे अपि वाचका लीलया अवगच्छेयुस्तथा व्यरचयन्निति सर्वथा अभिनन्दनीयचरिताः संति । एवमेते महाभागा अन्यानपि सिद्धान्तरहस्यतत्वाध्वोधनसमर्थान् बहून् ग्रंथान् बिलिख्य प्रकाश्य महदुपकारमाचरन्तु एवम्यर्थयामहे । मूल्यमाणकाष्टकमत्यल्पम् । बाह्यांतरंगसुंदरमिदं पुस्तकम् । देवनगरीयसर्वज्ञसेवासंघतः प्रकाशितानाम् पुस्तकानां विक्रयात् प्राप्तं धनमखिलं श्रीसर्वज्ञसेवासंघार्थमेव उपयुज्यते इति च विशेषतः प्रशंसार्हाः ग्रंथकारा इति वयमभिप्रेमः ।

पुरुषसूक्तम्—वेदेषु सुप्रसिद्धमेवेदं सूक्तं महामहोपाध्यायपण्डित श्रीसेतुमाधवाचार्यैः कर्णाटकभाषया व्याख्यया सह प्रकाशितम् । पुस्तकेस्मिन् पुरुषसूक्तार्थविवरणं अद्भ्य इत्यनुवाकार्यविवरणं गायत्र्यर्थविवरणं इत्येते विषयाः सुगमया शैल्या सर्वेषां सुखबोधाय कर्णाटकभाषायामेव विवृताः संति । अवश्यं संप्राह्यमिदं पुस्तकमित्यावेदयामः । मूल्यं दशाणकाः । पुस्तकोपलब्धिस्थानम् ।

पं आर. राममूर्तिशर्मा व्याकरणपण्डितं
एस. व्ही. एस. कॉलेज तिरुपति.

श्रीमन्मध्वपरमसिद्धान्तः— वेदान्तविद्वान् शिरोमणि एच. के. रंगनाथाचार्य कार्यदर्शी श्री. प्र. राघवेंद्रस्वामीमठ मुळबागलु इत्येतैर्निर्मितः । श्रीमत्सर्वज्ञाचार्योदाहृतप्रमाणवचनोपन्यासपूर्वकं सिद्धान्तरहस्यं

सम्यगुपबोधयन्नयं ग्रंथः केनचित् प्रकाशितानपसिधान्तविषयान् विविधप्रमाणोदाहरणपुरस्सरं सयुक्तिकं च खण्डयत्यपि । अवश्यं कर्णाटकभाषायाम् विलिख्य प्रकाशितोयं ग्रंथः संप्राह्यः । पुस्तकोपलब्धिस्थानम् श्रीमन्माध्वसंघचामराजपेठे ५ वीथी बैंगळूर सिटी.

द. भा. संस्कृतसाहित्यसम्मेलनम्

पञ्चमं सम्मेलनमिदं गद्वालराजधान्यां माघमासे महता समारम्भेण प्रवर्त्तते । तदानीं सर्वेपि संस्कृतप्रणयिनस्सङ्घशः समेत्य सुरसरस्वतीसेवामनुष्ठाय भाग्यभाजो भवन्तु । तत्प्रदेशवर्णनमध्यक्षादिपरिचयं मार्गादिकं च समुचिततावसरे प्रकाशयिष्यामः ।

सप्रेम निवेदनम्

स्वतंत्र मुद्रणालयमन्तरा नियतकाले प्रकाशयितुं महता प्रयत्नेनापि न वयं प्रामवाम प्रभवामः प्रभविष्यामश्चेत्यसकृदनुभवेन विज्ञाय स्वतंत्रमुद्रणालयसम्पादनेयं निधिसंग्रहेप्रवृत्ताश्च वयमिति पूर्वतनांकप्रकाशितासम्पादकीयादवगच्छन्त्येव सर्वे प्रणयिनः पाठकगणाः । सहस्रशो रूप्याणि मिलितानि मिलिष्यन्तिचेति द्रढीयान् विश्वासोऽस्माकम् । महर्षतापिशाची सर्वविधश्रयोरूपे संस्कृतप्रचारकर्मणि महान्तं विघ्नमुत्पादयति । जगद्भीषणे महासंग्रामे प्रशान्तेपि नाद्यापि पिशाचीयं धिरमति किन्तु वर्धते एवेदानीमपि । अखिलभारतीयजानपदमहासभा (काँग्रेस) सर्वसाम्राज्यसूत्रमुद्धर्त्तुं पिशाचिकामिमामविलम्बेन किमुच्चटयेयुरिति निरीक्षामहे ।

संप्रति मधुरवाण्यां प्रतिपत्रं प्रतिलेखं बहवो मुद्रणदोषा उपलभ्यन्ते मनस्तोदावहा दृष्टिगोचरा ऋष्या अत्रनमयन्ति सम्पादकानां वदनानि । तत्र कारणपरम्परा एव वर्तते । अपरिहार्या स्वतंत्रमुद्रणालयमन्तरा । विस्तरशस्तदावेदनेन प्रमादा न गुणायन्ते किन्तु प्रमादाः प्रमादा एवेति निवेदनाद्विरमामो वयम् । अग्रेऽपि यावच्छक्यते तावत्प्रमादपरिहाराय प्रयत्नामहे । तथापि महोदाराः प्रियपाठका एव तांस्तान् लेखान् परिशोध्य निरीक्षन्ताम् इति प्रार्थयामहे । अपि च ग्राहकाणां सविधे वही. पी., द्वारा अंकप्रेषणं प्रवृत्तम् । तेते तंतमकं मूल्यदानेन विमोच्य प्रोत्साहयन्तु वत्सामित्यभ्यर्थयामहे ।

नियमावलिः

- (१) मधुरवाणीनाम्नीयं संस्कृतपत्रिका प्रत्याज्ञलमासप्रथमसप्ताहे प्रकाश्यते
- (२) अस्यां प्रायः प्रत्यहमेका लघुकथा, सनातनधर्मविषयकः प्रबन्धः प्राचीनसाहित्यं चान्ये प्रचलितविषयका विवेचनात्मकालेखाः प्रकटीक्रियेरन् सनातनधर्मद्रोहिणो लेखा नावकाशं विन्देरन् । ग्राहकेतरेषां लेखाः पद्यानि वा न प्रकाश्येरन् ।
- (३) पत्रिकाया अस्याः अग्रिमदेयं मूल्यं-मार्गव्ययसहितं रूपकचतुष्टयम् । अंकस्यैकस्याणकषटकम् मूल्यम् । द्वीपान्तरवासिनां तु वार्षिकं मूल्यं पञ्चरूप्यात्मकम् । विना मूल्यमादर्शसंचिका न प्रदीयेत । तदिच्छु-भिश्च चतुराणकमूल्यानि शुल्कपत्राणि प्रहीयन्ताम् ।
- (४) मधुरवाण्याः श्रयोमिवृद्धये पञ्चरूपकाणां दातारः सहायकाः, दशरूपकदायिनः पोषकाः, पञ्चविंशतिरूपकप्रदा अनुग्राहकास्ततोऽप्यधिकं यच्छन्ता संरक्षका इति व्यपदिश्येरन् ।
- (५) मधुरवाण्यां नीरसा असुवाच्याक्षरा एकपार्श्वे एवाल्लिखिता लेखाः नावसरमासादयेयुः । लेखपरिवर्तनादिषु निरनुयोज्याधिकाराः खलु सम्पादकाः । अप्रकाशिता लेखा विज्ञा प्रापणव्ययं न प्रतिप्रहीयेरन् ।
- (६) लेखा, विज्ञापनानि, समालोचनापेक्षिणो ग्रन्थाः, पत्रिकाश्चेत्यादि सकलं मधुरवाणी कार्यालय वेळगांव नं १६९८ इति संकेतेन प्रेष्यम् ।
त्रं मूल्यधनं वा प्रेषयद्भिः निजसंकेतादिकं देवनागरीलिप्यैव सुस्पष्टं विलेखनीयम् । भूतपूर्वग्राहकैः पत्रस्य धनस्य वा प्रेषणसमये ग्राहक-संख्यालेखनं नैव विस्मरणीयम् । उत्तरप्रेष्ठुभिरवश्यं प्रेषणीयः प्रापण-व्ययः ।

प्राप्तिस्थानम्

मधुरवाणी कार्यालय, १६९८ बेळगांव.

Printed at Veer-bharat Printing Press, Belgaum, by its proprietor A. P. Chougule and Published by Shri-niwasacharya Burli at House No. 1698 Belgaum.

Regd. No. B. 3664.

गजकर्ण, खरुज, नायटे
वगैरे त्वचा रोगानीं गांजलेल्यासाठी

गुण न आल्यास पैसे परत
रजिस्टर्ड

गोवा मलम

GOA OINTMENT

वा. कि. ६ आणे.

स्टार कंपनी बेळगांव.